

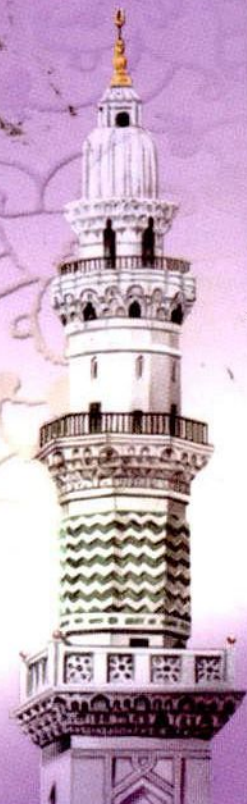
سخنِ مبارک

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبۃ البشیر
کراچی - پاکستان

سخن مابر

تاليف

مير سيد شريف ابواحسن علي بن محمد الله

٧٧٠ - ٨١٦ هـ

طبعة جديدة صحيحة مائونة

اسم الكتاب	: نحو منبر
تأليف	: سرمد عثمانی
عدد الصفحات	: 76
السعر	: =/30 روپية
الطبعة الأولى	: ۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء
اسم الناشر	: مکتبۃ البشرى
	جمعية شوذھري محمد علي الخيرية. (مسجلہ)
	Z-3، اوورسيز بنکلوزجلسٹان جوھر، کراتشي، پاکستان.
الهاتف	: +92-21-37740738، +92-21-34541739
الفاکس	: +92-21-4023113
الموقع على الإنترنت	: www.maktaba-tul-bushra.com.pk www.ibnabbasaisha.edu.pk
البريد الإلكتروني	: al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من	: مکتبۃ البشرى، کراچی۔ +92-321-2196170
	مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاہور۔ +92-321-4399313
	المصباح، ۱۶ اردو بازار لاہور۔ 042-7124656-7223210
	بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی۔ 051-5773341-5557926
	دار الإخلاص، نزد قصبہ خوانی بازار پشاور۔ 091-2567539
	مکتبۃ رشیدیة، سرکی روڈ، کوئٹہ۔ 0333-7825484
	وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فهرست

صفحه	موضوع
۵	مشمولات مقدمه
۷	تقسیم لفظ
۸	تعریف جمله
۹	تعریف جمله انشائییه
۱۰	تعریف مرکب غیر مفید
۱۳	علامات اسم
۱۵	بیان در معرب و مثنی
۱۷	تعریف اسم غیر متمکن
۲۲	تقسیم اسم بر معرفه و نکره
۲۳	تقسیم اسم بر مذکر و مؤنث
۲۴	اقسام مؤنث
۲۵	تقسیم اسم بر واحد ثنیه و جمع
۲۶	تعریف جمع تصحیح
۲۷	تقسیم اسم باعتبار اعراب
۳۲	اعراب مضارع

باب اول در حروف عالمه

۳۵	حروف عالمه در اسم
۴۰	حروف عالمه در مضارع

باب دوم در عمل افعال

۴۴	معمولات فعل معروف
۴۵	تعریف معمولات فعل معروف
۴۸	اقسام فاعل
۴۹	تعریف فعل مجهول
۵۰	اقسام فعل متعدی
۵۱	اقسام ناقصه
۵۳	افعال مقاربه
۵۴	افعال مدح و ذم
۵۵	افعال تعجب

باب سوم در عمل اسماء عالمه

۵۷	اقسام اسماء عالمه
۶۳	بیان در توالع
۶۴	بیان در صفت
۶۵	بیان در تاکید
۶۶	بیان در بدل
۶۷	بیان در عطف بحرف
۶۸	بیان در عطف بیان
۶۹	بیان در منصرف و غیر منصرف
۷۰	اقسام حروف غیر عالمه

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العلمین، والعاقبة.....

بِسْمِ اللّٰهِ إلخ: کلمہ با برائی استعانت متعلق است بفعل مقدر مؤخر بنا بر رد و اب مشرکین کہ وقت ابتدائی ہر مقصد می گفتند: باسم اللات وباسم العزی، پس بر موحدین واجب است کہ درین مقام، بل در شروع ہر مرام معنی اختصاص اسم اللہ تعالی قصد نمایند، و حصول این معنی از تقدم معمول است بر عامل، چنانکہ در علم معانی مذکور است، پس برین تقدیر عبارتش باستعانة اسم اللہ الرحمن الرحیم أصنف یا أشرع خواهد بود. اگر گوئی: کہ رحمن و رحیم برائے مبالغہ از رحمت مشتقند چنانکہ ندمان و ندم از ندم، چوں دو لفظ بیک معنی باشند یکے زائد بود، پس زائد درین کلام الہی کہ افصح اللسان است خالی از حشو نیست. گوئیم: تکرار دو اسم و حقے کہ در اشتقاق اختلاف بتاکید دارند جائز باشد، خصوصاً در بنجارحمن مبلغ است از رحیم بجهت عموم؛ و لهذا یا رحمن الدنيا! یا رحيم الآخرة! گویند؛ بسبب شمول رحمت دنیوی مر مومن و کافر را، بخلاف رحمت اخروی کہ مخصوص بمومنانست، و نیز اول بمنزله ذات است؛ زیرا کہ قوله تعالی:

﴿قُلِ ادْعُوا اللّٰهَ اَوْ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ﴾ (الإسراء: ۱۱۰) اختصاص بجناب باری عز اسمہ پیدا کرده، بخلاف ثانی کہ اطلاقش بر غیر خدا ہم جائز است، مگر رحمن باضافت بر غیر او تعالی ہم اطلاق یا بد، چنانکہ مسیلمہ کذاب رارحمان الیما مة گویند.

والعاقبة: مشهور درین مقام آن است کہ مضافش محذوف و اعراب آن بہ مضاف الیہ داده اند یعنی حسن العاقبة یا خیر العاقبة یا منافع العاقبة، پس حذف کرده شد مضاف، و مضاف الیہ را اعراب مضاف داده شد، و نظیرش آنچه شاطبی در قوله تعالی: ﴿وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللّٰهِ﴾ (البقرة: ۱۷۷) گفته کہ تقدیرش برّ من آمن بوده است، حذف کرده شد "برّ" و محلا مرفوع کردند "من آمن" را کہ مضاف الیہ بوده بر ابتدائیت، و فیہ نظر. تفصیل درین مقام آنست کہ حذف مضاف و اعراب مضاف الیہ با اعراب مضاف یا سماعی است و یا قیاسی، اما سماعی در جائے =

للمتقين، والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله أجمعين.
 أما بعد بدارا أرشدك الله تعالى كه ايس مختصرے ست مضبوط در علم
 نحو كه مبتدى رابعه حفظ مفردات لغت و معرفت اشتقاق وضبط مهمات
 الفاظ از مصادر

= باشد كه در انجا صحیح باشد مستقل بودن مضاف اليه كه قائم مقام مضاف ست از روئے معنى،
 چنانچه درين مصرع:

إن بي يا عتيق ما قد كفاني

كه تقدیر يا ابن ابي عتيق بود، مضاف را حذف كرده، مضاف اليه را بالاستقلال قائم مقامش نمود.
 و درينجا معنى هم بدون مضاف صحیح هست. و قیاسی آنست كه در انجا قیام مضاف اليه بجائے مضاف در
 معنى صحیح نشود، و آل گاهے در فاعل می باشد، نحو: جاء ربك الآية أي امر ربك، و گاهے در مفعول
 به، چوں: ﴿وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ﴾ (البقرة: ۹۳) أي حب العجل ﴿وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ﴾
 (يوسف: ۸۲) أي أهل القرية، و گاهے در مفاعيل اربعة باقيه و مبتدا و خبر و ذكر امثله هر يك طولی
 را می خواهد، و ظاهر ا حذف در ما نحن فيه سماعی ست، و درين مقام توجيهات ديگر از جهت الف
 و لام و اراده معنى لغوی از عاقبة و حذف موصوف نیز هست، بخوف اطناب نه نوشته شد.
 للمتقين: متقی در شرع آنرا گویند كه نگاه دارد نفس خود را از مضرات اخروی.

أرشدك: لفظ دعا را تیمنا بعبارت عربی كه اشرف اللغات است و قرآن مجید در ان نازل شده
 آورده. أرشد اگرچه فعل ماضی است از إرشاد بمعنی راه نمودن بخت، لیکن ماضی در محل دعا
 معنى مستقبل پیدا كند، و نكته ماضی بر مضارع تفاوتل است، گویا متعلم راه بخت نموده شد در زمان
 گذشته. (كذانی الشرح) مختصرے ست: اختصار ادائے مطلب كثیر بعبارت قلیل، بخلاف
 اقتصار كه ضد آنست. علم نحو: و آل علمی ست باصول كه دانسته شود با آنها ابدال او اخر كلمات كه
 بنا و اعراب ست. لغت: بضم اول و فتح ثانی اصواتے كه مردم اغراض خود را بدارا تعبیر كنند.

تصریف آسانی بکیفیت ترکیب عربی راه نماید، و زودی معرفت اعراب و بنا، و سواد خواندن توانائی دهد بتوفیق الله تعالی و عونہ.

فصل

بدانکہ لفظ مستعمل در سخن عرب برد و قسم ست: مفرد و مرکب. مفرد لفظی باشد تنها کہ دلالت کند بر یک معنی، و آن را کلمه گویند، و کلمه بر سه قسم است اسم چون: رجل، و فعل چون: ضرب، و حرف چون: هل،

آسانی: لفظ آسانی و زودی برائے اطمینان مبتدی ست؛ تا وحشت نورزد، و ہراسان نگردد، و نیز نظر بریں کہ در ادائے مطالب این مختصر وقت بکار نبرده شد. (شرح) سواد: بالفح عبارت از ملکہ خواندن و نقل کتاب و مانند آن. بتوفیق: توفیق در لغت بمعنی دست دادن کسی را بکارے، و در اصطلاح توجیہ الأسباب موافقا للمطلوب الخیر، و بعضے در توفیق معنی خیر را معتبر نکرده اند. بر موافقا للمطلوب اکتفا نموده اند، و الأول هو الصواب.

در سخن عرب: یعنی آنچه عربان در محاورات خود بزبان می آرند، و این اشاره است بلفظ موضوع و احترام ست از مہمل، چون: جسق مسق. کذا فی الشرح. تنها: بقید تنها خارج شد مثل: عبد الله در حالت علمیت کہ بجهت معرب بودنش باعرابین لفظ واحد نیست "کذا فی الشرح".

دلالت: بر یک معنی آنست کہ از جزء لفظ جزء معنی وے مستفاد نشود، ازین قید خارج شد مرکبات کلامیہ و غیر کلامیہ، مثل: زید قائم، و غلام زید، قائمہ، و بصری. اسم: و آن کلمہ ایست کہ دلالت کند بر معنی، و محتاج نباشد بکلمہ دیگر، در ال دلالت، و مقرون نباشد بہ یکی از منہ ثلاثہ.

فعل: و آن کلمہ ایست کہ دلالت کند بر معنی بدون احتیاج بکلمہ دیگر، مقرون نباشد بہ یکی از منہ سه گانہ. حرف: و آن کلمہ ایست کہ در دلالت بر معنی محتاج نباشد بکلمہ دیگر تا بواسطہ آن دلالت کند.

چنانکہ در تصریف معلوم شدہ است۔ اما مرکب لفظی باشد کہ از دو کلمہ یا بیشتر حاصل شدہ باشد۔ ^{ای علم صرف} و مرکب بردوگونہ است: مفید و غیر مفید۔ مفید آن ست کہ چون قائل بران سکوت کند سامع را خبرے یا طلب معلوم شود، و آن را جملہ گویند و کلام نیز۔ پس جملہ بردو قسم است: خبریہ و انشائیہ۔

فصل

بدانکہ جملہ خبریہ آن است کہ قائلش را بصدق و کذب صفت توان کرد، و آن بردو نوع است، اول: آنکہ جزء اولش اسم باشد، و آن را جملہ اسمیہ گویند، چون: زید عالم یعنی زید دانا ست، جزو اولش مسند الیہ ست، و آن را مبتدا گویند، و جزء دوم مسند ست، و آن را خبر گویند۔ دوم آنکہ جزو اولش فعل باشد، و آن را جملہ فعلیہ گویند، و جزو دوم مسند الیہ

خبریہ: ازانکہ خبری دہد، واقعہ کہ در خارج یا نفس الامر بودہ است۔ انشائیہ: انشاء در لغت بمعنی احداث امری میکند، چون: اضرب کہ معنیش احداث کن ضرب را، ولا تضرب یعنی حادث کن کف ضرب را۔ قائلش: از راه مجرد لحاظ ربط مبتدا با خبر بدون ملاحظہ امور خارجیہ مثل اعتماد بر صداقت متکلم، چون قول شارع: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (الإخلاص: ۱) و یا اعتماد بر حس، چون: السماء فوقنا، و مثل ذلك کہ درین صورت قائلش البتہ متصف بکذب نباشد۔

مسند الیہ: ازانکہ جزو ثانی را باو نسبت کردہ اند۔ آن را مبتدا: ازانکہ در ابتدائے کلام می باشد غالباً۔ مسند: یعنی نسبت کردہ شدہ۔ و آن را خبر: ازانکہ خبری دہد بحال مبتدا۔

است، وآں را فاعل گویند، و بدانکہ مسند حکم است و مسند الیہ آنچه برو حکم کنند، و اسم مسند و مسند الیہ تواند بود، و فعل مسند باشد و مسند الیہ نتواند بود، و حرف نہ مسند باشد و نہ مسند الیہ.

بدانکہ جملہ انشائیہ آنست کہ قائلش را بصدق و کذب صفت نتوان کرد، و آن بر چند قسم است: امر چوں: اضرِب، و نہی چوں لا تضرب، و استفہام چوں هل ضرب زید، و تمنی چوں لیت زیدا حاضر، ...

بدانکہ مسند: بدانکہ حکم چهار معنی دارد، اول: محکوم بہ، دوم: نسبتِ رابطی در میان محکوم علیہ و بہ، سوم: تصدیق، چهارم: قضیہ، این جا مراد معنی اول است. اسم مسند: بجهت استقلال بمعنی مطابق اسم، چنانچہ زید عالم ظاہر از ان انحصار مسند و مسند الیہ بودن اسم است ازین لازم نیاید کہ ہر اسمی برین صفت باشد، پس اسمے کہ دلالت بر ذات کند، چوں: زید مسند الیہ خواهد بود، ہمچنین صفتیکہ معنی وصفی آن ملحوظ نباشد، چوں: قائم در القائم فاضل، و صفتے کہ معنی وصفی آن را لحاظ کنند مسند خواهد بود، ہمچنین گفتمہ اند، و می توان گفت کہ ہر اسمی مسند و مسند الیہ می شود مگر بتاویل در بعض، چنانچہ تواند و اشارہ بدان می کند، پس هذا زید و زید هذا و زید أخوك، و بتاویل مستثنیٰ بزید و مشار الیہ هو أخوك باشد، و مسند بودن ہر اسم خودش ظاہر است.

مسند الیہ: و اگر گاہے مسند الیہ در ترکیبی واقع شود او را تاویل کنند بسوئے اسم، چوں: تسمع بالمعیدیٰ خیر من أن تراه کہ درین جا "تسمع" از جهت تاویل او با اسم یعنی سلماتک مسند الیہ واقع شدہ و ازوست قولہ تعالیٰ: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَذَّرْتَهُمْ﴾ (البقرة: ۶) کہ "أأذرتهم" مبتدا واقع شدہ و خبرش "سواء" است، بجهت تاویل او یا نذارک. حرف نہ مسند: بجهت عدم استقلال در معنی. لیت زیدا: [کاش می بود زید حاضر] اگر گوئی: کہ جز او لش حرف است =

وترجی چوں لعل عمرا غائب، و عقود چوں: بعت و اشتریت، و ندا
چوں: یا الله!، و عرض چوں: ألا تنزل بنا فتصیب خیرا، و قسم
چوں، والله لأضربن زیدا، و تعجب چوں: ما أحسنه وأحسن به.

فصل

بدانکه مرکب غیر مفید آنست که چوں قائل بر او سکوت کند سامع را
خبرے یا طلبے حاصل نشود، و آن بر سه قسم است: اول: مرکب اضافی
چوں: غلام زید، جزء اول را مضاف گویند و جزء دوم را مضاف الیه،

= پس جمله اسمیه و فعلیه بیچ نخواهد بود. گویم: مراد از جزء مسند و مسند الیه است، و میدانی که حرف بیچ
نباشد، پس این جمله اسمیه است، و "لیت" برائے انشائی تمنی بران داخل شد.
لعل عمرا: امیدست که عمر و غائب باشد. بعت و اشتریت: [فرو ختم و خریدم یعنی حادث کردم
بیچ و شراء را.] واضح باد که این هر دو جمله فعلیه در اصل خبریه بوده اند، پس اگر وقت خرید
و فروخت بایع از مشتری و مشتری از بایع بگوید خبر نیستند، و احتمال صدق و کذب ندارند؛ و لهذا این
قسم را انشاء بصورت خبر گویند، بخلاف آنکه شخص در غیر وقت بایع آمده گوید: که بعت الفرس
چه درین وقت خبر خواهد بود. عرض: بدانکه عرض مقارب تمنی است؛ زیرا که عرض در
حقیقت در غلانیدن باشد، و در غلانیدن شخص نمی باشد مگر بآن چیز که متمنی و محبوب او بود.
ألا تنزل: چرا فرود نمی آئی نزد ما تا برسی خیر و نکوئی را. والله: بخدا امر آئینه خواهیم زد زید را.
ما أحسنه: چه خوش است آنکه صاحب حسن کرده است زید را. و أحسن به: بچه مرتبه حسین
است زید.

و مضاف الیه همیشه مجرور باشد. دوم: مرکب بنائی، واو آنست که دو اسم رایجی کرده باشند و اسم دوم متضمن حرفی باشد، چون: أحد عشر تا تسعة عشر که در اصل أحد و عشر و تسعة و عشر بوده است، و او را حذف کرد، هر دو اسم رایجی کردند، و هر دو جز مبنی باشد بر فتح إلا اثنا عشر که جزء اول معرب است. سوم: مرکب منع صرف، واو آنست که دو اسم رایجی کرده باشد و اسم دوم متضمن حرفی نباشد، چون: بعلبک

مجرور: بحرف جر که مقدر است، و شرط تقدیر آنکه مضاف اسم باشد؛ زیرا که اگر فعل باشد حرف جر در مضاف الیه ملفوظ خواهد بود، چون: مررت بزید، و این را تعبیر بجار مجرور کنند. متضمن حرفی: شارح گوید: و نیز میان آن دو اسم نسبتی نباشد که مفهوم شود از مینات ترکیبیه آنها، پس ازین مثل: عبد الله و تأبط شرادر حالت علمیت خارج شدند. می گویم: این هر دو متضمن حرف نیستند اما تأبط شرای پس ظاهر است، و همچنین عبد الله، چه مراد تضمن حرف آنکه معنی آن حرف یعنی جمعیت میان آن دو اسم فهمیده شود، چنانکه در أحد عشر و رنه بعلبک هم درین قسم داخل باشد، و ظاهر که جمعیت میان "عبد" و "الله" مقصود نیست، پس داخل نخواهد بود تا برائے اخراجش بقید زامدی حاجت افتد.

مبنی باشد: اما بنائے جزو اول ازین دو جز پس بودن آخر آن در وسط کلمه بعد ترکیب، و اما بنائے جزو ثانی پس از جهت تضمن او حرف راکه مبنی اصل است، و اما فتح پس از جهت خفت و دور شدن ثقلیکه از جهت ترکیب دو اسم حادث شده. معرب: از آنکه مشابه بمضاف است بجهت سقوط نون، و اضافت از خواص اسم معرب است. بعلبک: نام شهر مرکب از دو کلمه یعنی "بعل" که نام بته بود، و "بک" که نام بادشاهی بانی آن شهر.

وحضر موت کہ جزء اول مبنی باشد بر فتح بر مذہب اکثر علماء، و جزء دوم معرب. بدانکہ مرکب غیر مفید ہمیشہ جزء جملہ باشد، چوں: غَلَامٌ زَيْدٌ قَائِمٌ، وَعِنْدِي أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا، وَجَاءَ بَعْلَبَكٌ.

فصل

بدانکہ بیچ جملہ کمتر از دو کلمہ نباشد، لفظا چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ وَزَيْدٌ قَائِمٌ یا تَقْدِيرًا، چوں: اضرَبَ کہ أنت درو مستترست، وازین بیشتر باشد، و بیشتر

حضر موت: بفتح میم وضم آن نام شہرے و قبیلہ ایست، واین ہر دو اسم کہ واحدش گردانیدہ اند اگر خواہی مبنی کنی اول را بر فتح و ثانی را معرب کنی با عراب غیر منصرف، و اگر خواہی مضاف نمائی اول را بسوئے ثانی و معرب گردانی ہر دو را بچو بعلبک. تقدیرا: بدانکہ تقدیر عبارتست از اعتبار چیزی در جائی بدون ذکر آن لفظا در آن مقام، و فرق درو، و در محذوف آنست کہ در مقام حذف ثقلی در اصل می باشد کہ بسبب بعضی مقتضیات آن را در آنجا ذکر نمی کنند، و در تقدیر محض وجود اعتباری نفس الامر ایست کہ بعضی احکام لفظی بچو فاعل بودن و مؤکد بودن، و امثال آنکہ ہمہ از احکام لفظست بران دلالت وارد. أنت: وانت کہ ضمیر منفصل است بجهت تعبیر آن منوی مستعار آورده اند والا برائے منوی لفظی موضوع نکرده اند (شرح).

و بیشتر: گاہے از سه کلمہ، چوں: ضرب زید عمرا، و گاہے از چہار، چوں: ضرب زید عمرا ضربا، و گاہے از پنج، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شديدا، و گاہے از شش، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شديدا في داره، و گاہے از ہفت، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شديدا في داره أمام الأمير، و گاہے از ہشت، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شديدا في داره أمام الأمير تأديبا، و گاہے از نہ، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شديدا في داره أمام الأمير تأديبا وسوطا، =

را حدی نیست. بدانکه چون کلمات جمله بسیار باشد اسم و فعل و حرف را بایکدیگر تمیز باید کردن، و نظر کردن که معرب است یا مبنی، و عامل است یا معمول، و باید دانستن که تعلق کلمات بایکدیگر چگونه است؟ تا مسند و مسند الیه پیدا گردد، و معنی جمله بتحقیق معلوم شود.

فصل

بدانکه علامت اسم آنست که الف ولام

= وگاہ از ده، نحو: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا فی داره امام الأمير تأدبیا و سوطا راکبا، و بهمین پنج گاہ ضم کنی باین همه توابع خمسہ در تمیز و غیره را.
الف ولام: [وجه تخصیص با اسم آنکه الف ولام برای تعیین معنی مستقل مطابقه است، و چنین معنی جز اسم را نبود.] و آن زائد باشد که محض برای تحسین کلمات آرند، چون: الفتح و الکسر، و گاہ بسببیل شدن و ذر بر فعل هم داخل شود، شاعر گوید:

ومن جُحِرَهِ بِالشَّيْخَةِ الَّتِي تَقْصَعُ

یتقصع فعل مضارع است، و غیر زائده که افاده تعریف کند و جز بر اسم نیاید دو قسم است: اسمی بمعنی الذی که بر اسم فاعل و اسم مفعول آید، و حرفی و آن بر چهار نوع است: جنسی که بمابهیت فقط قطع نظر از افراد اشارت کند، چون: الرجل خیر من المرأة، و استغراقی: که مشیر باشد بمابهیت از حیثیت وجود آن در جمیع افراد، چون: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ (العصر: ۲)، و عهد خارجی که مشیر باشد بمابهیت از حیثیت وجودش در ضمن فرد معین معلوم بمخاطب و متکلم، چون: ﴿فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ﴾ (الزمل: ۱۶)، یعنی موسی، و عهد ذهنی که مشیر باشد بمابهیت از حیثیت وجود او در ضمن فرد غیر معین در خارج چون: ﴿وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذَّبَّابُ﴾ (یوسف: ۱۳) =

یا حرف جر در اولش باشد، چوں: الحمد و بزید، یا تنوین در آخرش باشد،
مثال الف ولام مثال حرف جر
 چوں: زید، یا مسند الیه باشد، چوں: زید قائم، یا مضاف باشد چوں:
 غلام زید، یا مصغر باشد، چوں: قریش، یا منسوب باشد، چوں: بغدادی
 یا مثنی باشد، چوں: رجلان، یا مجموع باشد، چوں: رجال، یا موصوف
 باشد، چوں: جاء رجل عالم، یا تائے متحرک بدو پیوندد، چوں:
 ضاربة. و علامت فعل آنست که قد در اولش باشد، چوں: قد ضرب،

= چه گرگ معین مراد نیست. و بدانکه حرف تعریف نزد سیبویه لام تنهاست، همزه جهت
 تعذر ابتدا ساکن افزودند، و مبرد گوید: همزه است برائے تمییز از همزه استفهام لام زیاد کرد
 ند، و مذہب خلیل آنکه ال مثل هل بوده است؛ زیرا که کلمه یک حرفی ساکن که معنی مقصود
 داشته باشد در کلام عرب نیامده، کذا فی "جاربردی". می گویم: که تنوین و نون ثنثیه و تائے
 تانیث در ضربت و الف ثنثیه و واو جمع و الف فاعل و یائے تصغیر و غیر آن برین توجیه وارد
 میشود که همه ساکن برای معنی مقصود است، تأمل کن که جوابه بر آری.

حرف جر: که موضوع است برائے رسانیده معنی فعل به اسم. مصغر: چه معنی فعل و حرف قابل
 تصغیر نیست. بغدادی: منسوب بغداد و او را باغ داد پیش از آبادی گفتندی؛ از آنکه هر هفته
 نوشیر و ان عادل در ان باغ رفته مظلومان را با نصاب رسانیدے، بمرور ایام شهری آبادان شد،
 الف را از کثرت استعمال انداخته بغداد گفتند.

مثنی باشد: و اگر کسی توهم کند که ثنثیه و جمع را از خواص اسم قرار داده و حال آنکه در فعل هم ثنثیه
 و جمع یافت می شود، پس جوابش آنست که فعل همیشه مفرد باشد و ثنثیه و جمع آن هر گز نیاید، و آنچه
 بحسب ظاهر ثنثیه و جمع معلوم می شود در حقیقت ثنثیه و جمع فاعل اوست که ضمیر بارز است، نه
 ثنثیه و جمع فعل، و فاعل خود اسم است، پس این هم از علامات اسمی باشد.

یا سین باشد، چوں: سیضرب، یا سوف باشد، چوں: سوف
 یضرب، یا حرف جزم بود، چوں: لم یضرب، یا ضمیر مرفوع متصل
 بدو پیوند، چوں: ضربت، یا تائے ساکن، چوں: ضربت، یا امر باشد،
 چوں: اضرب، یا نهی باشد، چوں: لا تضرب. و علامت حرف آن
 است که هیچ علامتی از علامات اسم، و فعل درو نبود.

فصل

بدانکه جمله کلمات عرب بر دو قسم است: معرب و مبنی. معرب آنست

سین: سین و سوف برای استقبال باشد، و خاص بر مضارع داخل شود.

سوف یضرب: قریب است که خواهد زد. معرب: بدانکه در تعریف معرب و مبنی آنچه مصنف
 ذکر کرده است محض برای تسهیل مبتدیانست، والا در حقیقت این تعریف نیست، بلکه حکمی است
 از احکام معرب و مبنی، و آن هم شامل نیست جمیع اقسام معرب و مبنی را؛ چه زید در جاء زید پیشک
 معرب است و با آن نتوان گفت که آخرش بدخول عوامل مختلف شده؛ زیرا که قبل از دخول
 حرکت بر دال زید نبود که حالا بعد آمدن جاء در آن اختلاف واقع شده، بلکه در اینجا حدوث اعراب
 است که از قبل نبود کما صرح به عبد الرحمن الجامی فی شرح الکافیة، و همچنین زید مثلاً
 بدون ترکیب آن بعامل نزد ابن الحاجب و غیره مبنی است با آنکه صادق نمی آید بر آن که آخرش
 بدخول عوامل مختلف نیست؛ چه آخرش لا محاله عند الدخول مختلف خواهد شد، پس تعریف جامع
 مر معرب و مبنی را این است که هر چه مشابَهت تام بحرف ندارد معرب است، و آنکه مشابَهت تام
 بحرف دارد مبنی است، چنانکه مصنف هم درین رساله اشاره خواهد کرد.

که آخرش باختلاف عوامل مختلف شود، چون: زید در جاعنی زید و رأیت زیدا و مررت بزید "جاء" عامل ست، و "زید" معربست، و ضمّه اعراب ست، و دال محل اعراب. و مبنی آنست که آخرش باختلاف عوامل مختلف نشود، چون: هؤلاء که در حالت رفع و نصب و جر یکماں ست.

فصل

بدانکه جمله حروف مبنی ست، و از افعال فعل ماضی و امر حاضر معروف و فعل مضارع بانو نهائے جمع مؤنث و بانو نهائے تاکید نیز مبنی ست. بدانکه

ثقیله و خفیه

عوامل: مختلف العمل، و اگر متفق العمل باشند آخر معرب مختلف نشود، چون: إن زیدا قائم، و رأیت زیدا قائما، و عمرو ضارب زیدا که زید همه جا منصوب ست. عامل ست: و همچنین رأیت، و بائے جاره است. چون هؤلاء: چون جاعنی هؤلاء، و رأیت هؤلاء، و مررت بهؤلاء.

مبنی ست: زیرا که معنی متقاضی اعراب یعنی فاعلیت و مفعولیت و اضافت در آن متقی است. (شرح) فعل ماضی: زیرا که اصل افعال بناست چه معنی متقاضی اعراب در آن مفقودست، و وجه بنایش بر حرکت با آنکه اصل در بنا سکون ست این که مشابتهت با سم دارد که بجای آن واقع می شود، چنانکه گوئی: زید قام مثل زید قائم، بخلاف امر که این مشابتهت با سم ندارد، و فتنه اختیار کردند: زیرا که اخف حرکات و مناسب سکون ست. (شرح)

فعل مضارع: زیرا که نون جمع در مضارع سکون ما قبل خود میخواید بجهت مشابتهت فعلن، و نون تاکید از شدت اتصال بمنزله جز و کلمه شد، پس اگر اعراب را قبل نون داخل کنند اعراب در وسط کلمه لازم آید، و اگر بر نون که خودش مبنی ست لازم آید اعراب بر کلمه دیگر حقیقه و اعراب بر مبنی لهذا منتنع شد. (شرح)

اسم غیر متمکن مبنی است، و اما اسم متمکن معرب ست بشرط آنکہ در ترکیب واقع شود، و فعل مضارع معرب ست بشرط آنکہ از نونہائے جمع مؤنث و نون تاکید خالی باشد، پس در کلام عرب بیش ازین دو قسم معرب نیست، باقی ہمہ مبنی ست. و اسم غیر متمکن اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہت دارد، و مبنی اصل سہ چیز است: فعل ماضی و امر حاضر معروف و جملہ حروف، و اسم متمکن اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہ نباشد.

فصل

بدانکہ اسم غیر متمکن ہشت قسم ست: اول: مضمرات، چوں:

اسم متمکن: معرب را اسم متمکن ازان گویند کہ تمکن بمعنی جائے دادن و قدرت دادن بر چیز است، و این اسم نیز جائے می دہد عامل خود را برای تغییر و تاثر در نفس خود، و جائے می دہد اعراب و تنوین را اگر منصرف باشد، و الا فقط رفع و نصب را اگر غیر منصرف باشد.

در ترکیب: و این مذہب ابن حاجب و غیرہ است، پس اسمائے معدودہ مثل زید و عمرو و بکر بدون وقوع در ترکیب نزدش مبنی است، و ز محشری صلاحیت استحقاق اعراب را اعتبار کردہ گو با فعل حاصل نباشد، پس اسمائے مذکورہ نزد او معرب خواہند بود. (شرح)

دو قسم: قسمے از اسم کہ مشابہت تام بمبنی ندارد، و قسمے از فعل مضارع مجرد از نون جمع و تاکید باشد. مضمرات: [وآں اسمے ست کہ وضعش برائے متکلم یا مخاطب یا غائب بود کہ ذکرش مقدم باشد لفظاً.] و سبب بنائے آنہا اینکہ مشابہ بحرف اندر احتیاج بمرجعے، چنانچہ حرف بضمیمہ خود. (شرح)

وچهارده منصوب متصل: ضَرَبَنِي ضَرَبْنَا ضَرَبَكَ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُمُ

زدمرا زدمرا زدمرا زدتمرا زدتمرا

ضَرَبَكَ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُنَّ ضَرَبَهُ ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُمْ ضَرَبَهَا ضَرَبَهُمَا

زدورا زدورا زدآن دورا

ضَرَبُهُنَّ، وچهارده منصوب منفصل: إِيَّايَ إِيَّانَا إِيَّاكَ إِيَّاكُمَا إِيَّاكُمْ إِيَّاكَ

إِيَّاكُمَا إِيَّاكُنَّ إِيَّاهُ إِيَّاهُمَا إِيَّاهُمْ إِيَّاهَا إِيَّاهُمَا إِيَّاهُنَّ، وچهارده مجرور

او یک زن را

متصل: لِي لَنَا لَكَ لَكُمْ لِكُمْ لَكُنَّ لَهُ لَهُمَا لَهُمْ لَهَا لَهُمَا

لَهُنَّ. دوم: اسماء اشارات ذَا وَذَانِ وَذَيْنِ وَتَا وَتِي وَتَهُ وَذَهُ

آن یک مرد آن دو مرد

وَذِهْيَ وَتِهْيَ وَتَانِ وَتَيْنِ وَأَوْلَاءِ بَدَ وَأَوْلَى بَقْصَر. سوم: اسماء

آن دو زن آن همه مردان

منصوب متصل: یعنی آنکه مفعول واقع شود، و این ضمائر بغیر فعل هم پیوند چوں اینی اینا إلخ.

إيائي: در إيائي و امثال آن اختلاف کثیر است، اما مختار آنکه ضمیر "ایا" است ولو احوق بر تکلم

و خطاب و غیره دلالت کند. (ش) مجرور متصل: این قسم متصل بحرف است، و متصل با اسم نیز

آید، چوں: غلامی غلامنا إلخ. (ش) اسماء اشارات: اسم اشاره اسمی است که وضعش برای

تعیین مشارالیه باشد. ذَا: سبب بنای آن مشابهت بحرف است؛ از آنکه بدون مشارالیه تمام نشود.

ذَان: برای تشبیه مذکر در رفع و ذین در نصب و جر، این اختلاف بسبب عوامل نیست بلکه وضع

برین رفته، و توافق صورت معرب اتفاق است. (ش) تا: [هر شش بمعنی آن یک زن]. گفته

اند که "تا" اصل است که تشبیه ازو آید و گویند: "ذی" اصل است بازای "ذا" و بعضی هر دو را اصل

قرار دهند. و "تی" در اصل "تا" بود الف را یا و ما قبل آن را مکسور کردند، و در "ته و ذه" یائے تی

و ذی به بدل کردند، و در "هی" و ذهی یائے دگر افزودند. (شرح) بَدَ: بقصر، و هر دو برائے

جمع مذکر و مؤنث.

موصولہ اَلَّذِي اَلَّذَانِ وَاللَّذِينَ وَاللَّذِينَ اَلَّتِي اَلَّتَانِ وَاللَّتَيْنِ وَاللَّاتِي وَاللَّوَاتِي وَمَا وَمَنْ وَأَيُّ وَأَيَّةٌ وَالْفِ وَوَلَامٍ بِمَعْنَى الَّذِي فِي اسْمِ فَاعِلٍ
 وَاِسْمِ مَفْعُولٍ، چوں: اَلضَّارِبُ وَالْمَضْرُوبُ، وذو بِمَعْنَى الَّذِي فِي لَغْتِ
 بَنِي طِي، نحو: جَاعَعْنِي ذُو ضَرْبِكَ. بدانکہ اَيُّ وَأَيَّةٌ مَعْرَبٌ سِت. بمعنی الذي ضرب
 چہارم: اسمائے افعال و آن بر دو قسم ست: اول: بمعنی امر حاضر،
 چوں: رُوِيْدَ وَبَلَّهَ وَحِيَهَلَ وَهَلُمَّ. دوم: بمعنی فعل ماضی، چوں:
 هِيَهَاتَ وَشَتَانَ

ما: بمعنی الذی برائے غیر عاقل و من برائی عاقل، و گاہی یکے بجائے دیگرے مستعمل میشود.
 ای: اگر گوئی: کہ ای وایۃ معربست چہرہ مصنف آن را در اسم غیر متمکن کہ عبارت از بنی ست
 ذکر کردہ؟ گویم: کہ ای وایۃ را چہار حالت است، در سہ حالت معرب است: یکی: آنکہ مضاف
 نباشد و صدر صلہ آن مذکور بود، چوں: اَيُّ هُوَ قَائِمٌ، دوم: آنکہ مذکور نبود، چوں: اَيُّ قَائِمٌ،
 سوم: آنکہ مضاف باشد و صدر صلہ آن مذکور باشد، چوں: اَيْهُمُّ هُوَ قَائِمٌ، چہارم: آنکہ صدر
 صلہ آن مذکور نباشد، چوں: اَيْهُمُّ قَائِمٌ، و درین صورت رابعہ مبنی است، لہذا ذکر کردہ آن را
 در مبنیات.

امر حاضر: چہار مثال ذکر کردہ، دو ازان برائے معنی امر متعدی، و دو ازان برائے معنی امر لازم.
 روید: بمعنی أمهل ترک کن. بلہ: بمعنی دع بگزار. حیہل: بمعنی ایت و اقبل.
 ہلم: ای ایت بیا. فعل ماضی: اگر گوئی کہ اسم فعل بمعنی مضارع ہم می آید چوں أف بمعنی
 تفکسی و بیقراری می کنم، و اوہ بمعنی صاحب درد ہستم، پس مصنف چہرہ دو قسم اکتفا کردہ؟ گویم:
 ظاہر از جہت قَلَّتْ امثلہ این قسم بر همان دو قسم اکتفا رفت.

پنجم: اسمائے اصوات، چوں: أح أح وأف وبخ وفتح و غاق.
آوازیکہ وقت درد بر آید آواز وقت شادی آواز زراغ
 ششم: اسمائے ظروف ظرف زمان، چوں: إذ وإذا ومتی و کیف
 وایان و أمس و مذ و منذ و ققط

اسمائے اصوات: ایراد پنج مثال برائے اسمائے اصوات ایذان ست بسوئے عدت اقسام آنها، یکی: صوتیکہ خارج شود از دہان انسان وقت درد و شدت سرفہ بدون صنع، چوں: أح أح وأف، دوم: آوازے ست کہ وقت شادی و تعجب سر برزند، چوں: بخ، وآن بفتح با و تشدید خائے معجزہ مفتوحہ، خواہ مکسورہ و گاہے بدون تشدید ہم آید، و گاہے مکرری شود برای مبالغہ، چوں: بخ بخ، و در حالت وصل بکلمہ دیگر بتنوین و کسر آید. سوم: آوازے ست کہ ہنگام ندائے حیوانات بر آید، چوں: نح برائے خوانیدن شتر. چہارم: آوازے ست کہ وقت حکایت آواز جانوری یا چیزی دیگر پیدا شود، چوں: غاق برائے آواز زراغ و حکایت آواز شمشیر وقت ضرب آن. بدانکہ تنوینیکہ درین اسماء آید تنوین مقابلہ و تنوین الحاق است نہ تنوین تمکن. نح: برای خوابانیدن شتر. کیف: شیخ رضی گفتہ: کہ کیف را از ظروف شمردن مبنی ست بر مذہب انخفش؛ چہ او کیف را بمعنی علی جاہہ میگوید، و جاہ مجرور و ظرف متقارب المعنی است، پس معنی کیف زید؟ نزد انخفش ازید علی حال الصحۃ أم علی حال السقم؟ است و نزد سیبویہ اسم است نہ ظرف.

ایان: بفتح ہمزہ و تشدید یا ظرف زمان ست ہجو متی بمعنی آئی حین و بکسر ہمزہ لغت سلیم ست، و بہ ہر دو قراءتہ آمدہ است در قولہ تعالیٰ: ﴿آيَانَ مَرْسَاهَا﴾ (النازعات: ۴۲).

مذ: بدانکہ مذ و منذ گاہے رفع می کنند و گاہے جر، پس ہر گاہہ رفع کنند دران وقت اسم و مبتدائی باشند نہ ظرف، و درین صورت مقارن ایشان یا ماضی باشد، پس معنی آنها اول المدۃ است، چوں: ما رأیتہ مذ یوم الجمعة، یا زمان حاضر پس معنی آنها جمع مدتست، چوں: ما رأیتہ منذ شہر، و ہر گاہہ جر کنند درین وقت ظرف باشند، پس مذخول آنها یا ماضی باشد، و درین =

و عوض و قبل و بعد، و قتیکہ مضاف باشند و مضاف الیہ محذوف منوی باشد، و ظرف مکان، چوں: حیث و قدام و تحت و فوق و قتی کہ مضاف باشند، و مضاف الیہ محذوف منوی باشد. ہفتم: اسمائے کنایات، چوں: کم و کذا کنایت از عدد و کیت و ذیت کنایت از حدیث. ہشتم: مرکب بنائی، چوں: أحد عشر.

فصل

بدانکہ اسم برد و ضرب است: معرفہ و نکرہ، معرفہ آن ست کہ موضوع باشد برائے چیزے معین، و آن بر ہفت نوع ست: اول: مضمرات. چون ہو و غیرہ
دوم: اعلام چوں: زید و عمر و. سوم: اسمائے اشارات. چہارم: چون نا و غیرہ

= ہنگام بمعنی "من" یا زمان حاضر درین ہنگام بمعنی "فی" باشند، چنانچہ دریں ہر دو مثال مقدم، کذا ذکرہ جمال الدین بن المالك.

عوض: معنی عوض وقت مستقبل عموماً، و عوض مبنی بر ضمہ است از جهت قطع اضافت بچوقبل و بعد و ققط مبنی است از جهت تضمن اولام استغراقیہ را، و ضمہ اش از جهت حمل او بر عوض است، کذا قال الرضی، و صاحب "قاموس" گفته: کہ عوض ظرف است بمعنی ابد بہر سہ حرکت آخر، و مبنی ست. کیت و ذیت: ہر دو بفتح تا بمعنی چین و چین.

مضمرات: ذکر نکرد امثلہ مضمرات و اعلام و اسمائے اشارات و موصولہ را برای اینکه تفصیل ہر یک سابق گزشت.

اسمائے موصولہ، و اس دو قسم را مبہمات گویند۔ پنجم معرفہ بہ نداء،
چون الذی وغیرہ
چوں: یارجل! ششم: معرفہ بالف ولام، چوں: الرجل. ہفتم:

مضاف بہ یکی از اینها، چوں: غلامہ و غلام زید، و غلام ہذا،
مضاف بسوئے مضر
و غلام الذی عندی، و غلام الرجل. و نکرہ آں است کہ موضوع
مضاف بسوئے موصول
باشد برائے چیزی غیر معین، چوں: رجل و فرس. بدانکہ اسم بر دو

صنف است: مذکر و مؤنث، مذکر آنست کہ در علامات تانیث نباشد،
مذکر
چوں: رجل، و مؤنث آنست کہ در علامات تانیث باشد، چوں: امرأة،
زن
و علامات تانیث چہار است: تاچوں: طلحة، و الف مقصورة، چوں: حبلی،

و الف ممدودہ، چوں: حمراء، و تائے مقدرہ، چوں: أرض کہ در اصل
زن سرخ
زن باردار

مبہمات: چرا کہ اگرچہ اینہا عند الاستعمال بر معین دلالت می کنند؛ و لہذا در اقسام معرفہ محدود
شدہ اند، اما در اصل وضع ہنوز در معانی اینہا ابہام باقی است؛ چہ الذی و ذا صلاحیت دارند کہ باو
وصل و اشارہ کنند بہر مذکر و مفرد، و ہمچنین ذان و اللذان صالح است مر اشارہ دو وصل را بہر
تثنیہ مذکر. یکی ازینہا: مگر بسوئے منادی، خواہ بحرف ندا باشد خواہ بدون آن کہ اضافت نہ کنند.
غلام زید: مضاف بسوئے علم. مذکر آنست: تعریف مذکر را مقدم کرد، از انکہ مذکر اصل
واشرف است، و نیز تعریفش عدم است و عدم مقدم است بر وجود.

طلحیہ: بالفح نام درختی و مردے. الف مقصورہ: فرق در میان ہر دو الف آنست کہ بعد ممدودہ
ہمزہ زائد کنند، و بعد مقصورہ نہ، و مقصورہ از ان گویند کہ محبوس است از حرکات، و قصر در لغت
بمعنی جس است، و وجہ تسمیہ ممدودہ ظاہر است کہ در از خواندہ می شود و حرکت می پذیرد.

أرضة بوده است بدلیل أریضة؛ زیرا که تصغیر اسماء را باصل خود برد،
 و این را مؤنث سماعی گویند. و بدانکه مؤنث بر دو قسم است: حقیقی
 و لفظی، حقیقی آنست که بازائے او حیوانے مذکر باشد، چوں: امرأة که
 بازائے او ^{بمقابل} رجل است، و ناقة که بازائے او ^{بمقابل} جمل است، و لفظی آنست که
 بازائے او حیوانے مذکر نباشد، چوں: ظلمة و قوۃ. ^{توانائی}
 بدانکه اسم بر سه صنف است: واحد و ثنی و مجموع، واحد آنست که
 دلالت کند بر یکی، چوں: رجل، و ثنی آنست که دلالت کند بر دو
 بسبب آنکه الف یا یایے ما قبل مفتوح و نونی مکسوره باخترش پیوند،
^{در حالت رفع} چوں: رجلان و ^{در حالت نصب و جر} در هر سه حالت
 چوں: رجلا و رجلین،

مؤنث سماعی: [از آنکه تانیث موقوف بر موارد سماع است.] و تانیث عقرب حکمی است؛ از آنکه
 حرف رابع حکم تائے تانیث دارد، و ازین جهت در تصغیر رباعی تا ظاهر نشود. امرأة: مثال مؤنث
 حقیقی اقوی و ناقة مثال مؤنث حقیقی ادنی است؛ و لهذا سار الناقة جائز باشد، و سار المرأة
 غیر جائز، و تانیث بهائم از آن سبب دون تانیث آدمی است که مؤنث بهائم مثل مذکر می باشد در
 اکثر اغراض، چنانچه برائے ذبح بز ماده و نر و اسپ و اسب ماده برائے سواری یکسان است،
 و علی هذا القیاس. ناقة: ماده شتر یعنی اوثنی.

بسبب آنکه: ازین قید احترامز شد کلا و کلنا؛ چه این هر دو اگرچه دلالت بر ثنیه دارند مگر الف
 و نون و یا و نون نیست؛ لهذا اینها را ثنی گویند. باخترش: از ضمیر شین که بسوئے مفرد راجع است
 احترامز است از انان و اثنتان که الف و نون در اینها در آخر مفرد ضم کرده اند گو بر معنی ثنی دلالت
 دارند؛ چه مفرد این دو لفظ مسموع نیست.

و مجموع آنست کہ دلالت کند بر بیش از دو بسبب آنکہ تغیری در
واحدش کرده باشند، لفظاً چون: رجال، یا تقدیراً، چون: فلک کہ
واحدش نیز فلک ست بر وزن قفل، و جمعش ہم فلک بر وزن أسد.
بدانکہ جمع باعتبار لفظ بر دو قسم ست: جمع تکسیر و جمع تصحیح، جمع تکسیر
آنست کہ بنائے واحد در سلامت نباشد،.....
جمع أسد بمعنی شیر

بسبب آنکہ: ازین قید احترام است از اسم جمع، چه آن را واحد نیست کہ دران تغیرے کرده باشند،
لیکن برین تقدیر جمعیکہ از غیر لفظ مفرد باشد چون ألو جمع ذو وارد خواهد شد، پس یا تخصیص دعوی
کنند و یا اکثر را کل قرار دهند، یا بجمع را در پلہ اعتبار جمعیت نسجند، و یا تقدیر را عامتر گویند.
تغیری: بدانکہ تغیر در بنائے واحد وقت جمع تکسیر بر شش وجہ است، یکی: تغیر بزایدات بر
مفرد بدون تغیر شکل، نحو: صنو و صنوان، دوم: تغیر نقصان بے تبدیل شکل، نحو: نُحْمَةٌ
و نُحْمٌ، سوم: تبدیل شکل بے زیادت و نقصان حقیقی، نحو: أَسَدٌ و أُسْدٌ و تقدیرے، نحو: فلک،
چهارم: زیادت از مفرد با تغیر شکل، چون: رجل و رجال، پنجم: بہ نقصان یا بتغیر شکل،
چون: رَسُوْلٌ و رُسُلٌ، ششم: زیادت و نقصان و تغیر شکل، چون: غُلَامٌ و غِلْمَانٌ.

فلک: چه ضمہ فائے فلک از حیثیتے کہ بر مفرد بود در جمع نیست، بلکہ در جمع مشابہ ضمہ الف أسد
است، و در مفرد مشابہ ضمہ قفل. باعتبار: قید اعتبار لفظ از آنست کہ تصحیح و تکسیر جز در لفظ نباشد و با
معنی تعلق ندارد. سلامت نباشد: ای متغیر شود بنائے واحدش من حیث نفسہ، و امور داخلہ دران
مثل حرکات و سکنات و نحو آن، یعنی تغیرش باعتبار ذات وی و امورے کہ در آن داخل اند
باشد، نہ باعتبار امور خارجہ از ان، پس منتقض نگرود بجمع سالم یعنی مسلمون؛ زیرا کہ بنائے
واحدش از روئے نفس خود متغیر شدہ است، بلکہ بسبب لحوق حروف خارجہ زائدہ کہ او دونون =

چوں: رجال و مساجد. و ابنیہ جمع تکسیر در ثلاثی بسماع تعلق دارد، و قیاس رادر و مجالے نیست، امدار رباعی و خماسی بر وزن فعیال آید، چوں:

جعفر و جعافر و جحمرش و جحامر بحذف حرف خامس.
 یعنی شین جحمرش

و جمع تصحیح آنست کہ بنائے واحد در سلامت ماند، و آن بر دو قسم است:

جمع مذکر و جمع مؤنث، جمع مذکر آنست کہ او ی ما قبل مضموم یا یائے ما قبل مکسور و نونے مفتوح در آخرش پیوند، چوں: مسلمون و مسلمین.

و جمع مؤنث آنست کہ الفے باتائے با آخرش پیوند، چوں: مسلمات.

= ویا و نون است، و لفظ مسلم چنانکہ بود باقی است، و نیز مستقض نشود بہ مُصْطَفَوْنَ کہ در اصل مُصْطَفَوْنَ بود یا بجهت تحرک و انفتاح ما قبل الف شدہ افتاد و صیغہ متغیر نگردید، سبب عدم انتقاض آنکہ تغیر واحد در ان بعد حصول جمعیت است، نہ برائے حصول جمعیت.

رجال و مساجد: چه در رجل و مسجد وقت جمع الف فاصل شدہ. مجالے نیست: الا بر سبیل قلت، چنانکہ عند الرجوع بسوئے تخریف معلوم شود. جعفر: نام مرد و ترزہ و خر بوزہ. جحمرش: [سرکنندہ پیر کلان سال]. این مذہب مشہور است، و بعضے زائد و شبیہ بزائد را حذف کنند ہر جا کہ باشد، پس در جَحْمَرِش جَحَارِش گویند بحذف میم کہ از حرف زائد است، و در فَرَزْدَقُ فَرَاذِقُ گویند بحذف وال کہ تشبیہ بناست کہ از حروف زوائد است، و شیخ رضی گفتہ: کہ این مذہب اقرب بصواب است من حیث الدراية و ان كان الأول أقرب من حیث الروایة. نونے مفتوح: و کسرہ اش اقل است.

الفے باتائے با آخرش: بدانکہ صفت مذکر غیر عاقل نیز بالف و تا جمع شود مطر مثل: صافنات جمع صافن و خالیات جمع خالی و غیر آن.

و بدانکه جمع باعتبار معنی بر دو نوع است: جمع قلت و جمع کثرت، جمع قلت آنست که بر کم از ده اطلاق کنند، و آن را چهار بناست: أفعال مثل: أکلب، و أفعال چوں أقوال و أفعلة مثل: أعونة و فعلة چوں: غلمة، و دو جمع تصحیح بی الف و لام یعنی مسلمون و مسلمات. و جمع کثرت آنست که بر ده و بیشتر از ده اطلاق کنند و ابنیه آن هر چه غیر ازین شش بناست.

فصل

بدانکه اعراب اسم سه است: رفع و نصب و جر. اسم متمکن باعتبار وجوه

آن را چهار: و نزد بعضی از سه تاده اطلاقش روا باشد. أکلب: جمع کلب بمعنی سگ. أعونة: جمع عوان بالفتح بمعنی میانه سال. الف و لام: الف و لام اگر استغراقی باشد برائے کثرت آید. برده: و گاه باشد که یکی بجائے دیگری مستعار شود با وجود آن دیگر، مثل قوله تعالی: ﴿ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ (البقرة: ۲۲۸)، قرء: جمع قرء بمعنی حیض یا طهر با وجود جمع قلت وی که أقرأء باشد.

رفع و نصب و جر: رفع علامت فاعلیت است، و نصب علامت مفعولیت، و جر علامت مضاف الیه، و مبتدا و خبر و امثال آن از مرفوعات ملحقات فاعل اند، پس در حکم او باشند، و حال و تمیز و غیره ملحقات است بمفاعیل، و مجرور بحرف جر ملحق بمضاف الیه. و رفع بفاعل و نصب بمفعول ازان مختص است که رفع ثقیل است و فاعل قلیل؛ چرا که یکے ست، و نصب خفیف ست و مفاعیل کثیر؛ زیرا که پنج هستند، پس ثقیل بقلیل و خفیف بکثیر دادند برائے جبر نقصان در و، چوں: برائے مضاف الیه علامتی باقی نماند ناچار جر با و دادند. (شرح)

اعراب بر شانزده قسم است، اول: مفرد منصرف صحیح چون: زید.
حرکت باشد یا حروف
 دوم: مفرد منصرف جاری مجرای صحیح چون: دلو. سوم: جمع مکسر
 منصرف چون: رجال، رفع شان ^{مقام} بضمه باشد و نصب بفتح و جر بکسره
در قول اعراب
 چون: جَاعَنِي زَيْدٌ وَدَلُوٌ وَرِجَالٌ، وَرَأَيْتُ زَيْدًا وَدَلُوًا وَرِجَالًا،
 وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَدَلُوٍ وَرِجَالٍ. چهارم: جمع مؤنث سالم، رفعش بضمه باشد
 و نصب و جر بکسره چون: هُنَّ مُسْلِمَاتٌ وَرَأَيْتُ مُسْلِمَاتٍ
 وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمَاتٍ. پنجم: غیر منصرف، و آن اسمی است که دو سبب از

شانزده: اگر گوئی: که اعراب سه قسم ازین اقسام مختلف نیست چنانکه معلوم گردد، پس تعدد
 انقسام وجوه اعراب را بشانزده قسم چه وجه است باید که چهارده قسم باشد؟ گوئیم: مراد از تعدد وجوه
 اعراب باقسام مذکوره آنست که محال اعرابات اسم متمکن شانزده محال اند که در آنها اسم متمکن
 معرب با اعراب می شود، متحد باشند یا مختلف.

جاری مجرای صحیح: آن اسمی است که آخرش واو یا یای ماقبل ساکن واقع شود، پس آن مثل صحیح
 تعلیل نمی پذیرد؛ زیرا که حرکت بر حرف علت با سکون ماقبل ثقیل نیست.

رجال: زیرا که این چنین مفرد و جمع اصل سائر مفردات و جموع است، پس لائق آن باشد که
 اعراب آنها نیز اصل الاعراب که عبارت است از اعراب بالحرکه که در حالت جداگانه بود باشد.
 بکسره: از آنکه جمع مؤنث سالم فرع جمع مذکر سالم است، و در اینجا نصب را تابع جر کرده اند از وجهی
 که خوانی دانست؛ لہذا درین جائز نصب را تابع جر کردند. دو سبب: مراد از هر دو سبب عام
 است، حقیقتی باشد یا حکما چنانچه در مؤنث بالف که در آن تانیث یک سبب است، و لزومش در
 حکم سبب دیگر، و همچنین جمع اقصی که جمعیت یک سبب است و تکرارش در حکم دیگر. (شرح)

اسباب منع صرف درو باشد، و اسباب منع صرف نه است عدل و وصف
 و تانیث و معرفه و عجمه و جمع و ترکیب و وزن فعل و الف و نون زائدتان،
 چوں: عُمَرُ و أَحْمَرُ و طَلْحَةُ و زَيْنَبُ و إِبْرَاهِيمُ و مَسَاجِدُ و مَعْدِيكَرَبُ
 و أَحْمَدُ و عِمْرَانُ، رفعتش بضمه باشد و نصب و جر بفتحه چوں: جَاءَ عُمَرُ
 و رَأَيْتُ عُمَرَ و مَرَرْتُ بِعُمَرَ. ششم: اسمائے سته مکبره در وقتیکه مضاف
 باشند بغیریائے متکلم چوں: أَب و أَخ و حَم و هَن و فَم
 پدر برادر دهن

الف و نون زائدتان: صاحب "الباب" الف الحاق را نیز زائد کرده قائل بده سبب شده است،
 و بعضی مراعات اصل را هم در مثل احرر اعتبار کرده یازده سبب می گویند، اما اشهر همین علل
 تسع است. جر بفتحه: اسم غیر منصرف بفعل مشابهت دارد، و در فعل جر نیاید؛ لہذا در اینجا نیز
 حالت جری را تابع نصبی کردند. مکبره: ضد مصغره؛ چه عند التصغیر اعراب شان بالحرکت
 باشد، چنانکه اعراب بحرکت تقدیری عند الاضافت بسوئے یا خواهد آمد، نقول: جَاءَنِي أُخَيْكَ
 و رَأَيْتُ أُخَيْكَ و مَرَرْتُ بِأُخَيْكَ، و جَاءَنِي أُخِي و رَأَيْتُ أُخِي و مَرَرْتُ بِأُخِي.

بغیریائے: در وقتیکه موحد باشند؛ چه اگر تشبیه و جمع باشند باعراب آن معرب خواهند شد. (ش)
 أب: این چهار منقوصات واوی هستند، در اصل أَبُ و أَخُو و حَمُّ و هَنُّ بودند، و اواخر حذف
 کرده شد خلاف قیاس. حم: آنکه قریب زن باشد از جانب زوج او.

هن: من المرأة فرجها، شرمگاه مردوزن. فم: اجوف واوی است، اصل این فُوَّة بضم ف و فتح
 آن علی اختلاف القولین بود، ہا را محذوف کردند بحذف غیر قیاسی، چنانکه حروف علت را محذوف
 می سازند؛ زیرا کہ ہا در خلفا مشابه حروف علت است، و اسم متمکن دو حرفی کہ دومی ازان واؤ باشد
 در کلام عرب نبود، پس واؤ را بمیم بدل کردند بجهت تقارب و برگاہ مضاف کردند واؤ را باز =

وذو مال، رفع شان بواو باشد و نصب بالف و جر بیا چوں: جاء أبوك
صاحب مال
 ورأيت أباك ومررت بأبيك. هفتم: مثنی چوں: رجلان. هشتم:
 كلا و كلتا مضاف بمضمر. نهم: اثنان و اثنتان رفع شان بالف باشد
 و نصب و جر بیائے ما قبل مفتوح چوں: جاء رجلان و كلاهما
 و اثنان، و رأيت رجلین و كليهما و اثنین، و مررت برجلین و كليهما

= آوردند مثل نظائر وے. (شرح)

ذو مال: ذو لفیف مقرون است، أصله: ذوو بود، آخرش را حذف کردند منسیا و ما قبلش را
 اعراب گردانیدند. و جر بیا: زیرا که در اعراب مفرد و جمع مذکر سالم و تثنیه مناسبته باقی باشد.
 كلتا: مؤنث كلا، و كلا مثل عصا است یعنی الفش بدل از واؤست؛ زیرا که اصلش كِلَوًا بود،
 و الف كلتا برائے تانیث است، و تا بدل ست از لام كلمه، یعنی واؤ که اصلش كِلَوًا بود چوں
 ذکری، بدل کرده شد بتا که علم تانیث است، و الف در كلتا گاهے یامی گردد و وقت اضافت
 بضمیر، چوں: رأيت كليهما، پس خارج شد از علامت تانیث، پس در ابدال واؤ بتا تاکید برائے
 تانیث حاصل گردید.

رفع شان: زیرا که تثنیه و جمع مذکر سالم فرع مفرد است، پس باید که اعراب آنها نیز فرع
 اعراب مفرد باشد، یعنی اعراب بالحروف، و هر گاه حروف اعراب سه بود واؤ و الف و یا،
 و اعراب تثنیه و جمع شش سه برائے تثنیه و سه برائے جمع، و این اعراب سه گانه هر کدام را که
 ازین دو میدادند دیگرے بدون اعراب باقی می ماند؛ لهذا تقسیم کردند بر هر دو، پس الف را
 برائے تثنیه دادند در حالت رفع، و واؤ را بجمع در حال رفع، و یا مشترک، مگر فرق کردند که در
 جمع ما قبلش را کسره دادند و در تثنیه فتح، و كلا و كلتا و اثنان و اثنتان و أولو و عشرون
 و اخواتش را هم با و ملحق کردند.

واثنین. دہم: جمع مذکر سالم چوں: مُسْلِمُونَ. یازدہم: أولو. دوازدهم: عَشْرُونَ تَا تِسْعُونَ رفع شان بواو ما قبل مضموم باشد، و نصب و جر بیائے ما قبل مکسور چوں: جَاءَ مُسْلِمُونَ وَأُولُو مَالٍ وَعَشْرُونَ رَجُلًا، وَرَأَيْتُ مُسْلِمِينَ وَأُولِي مَالٍ وَعَشْرِينَ رَجُلًا، وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمِينَ وَأُولِي مَالٍ وَعَشْرِينَ رَجُلًا. سیزدہم: اسم مقصور و آن اسمے ست کہ در آخرش الف مقصورہ باشد چوں: موسی. چہاردہم: غیر جمع مذکر سالم مضاف بیائے متکلم چوں: غلامی، رفع شان بتقدیر ضمہ باشد و نصب بتقدیر فتح و جر بتقدیر کسرہ، و در لفظ ہمیشہ یکسان باشند چوں: جَاءَ مُوسَى وَغَلَامِي، وَرَأَيْتُ مُوسَى وَغَلَامِي، وَمَرَرْتُ بِمُوسَى وَغَلَامِي. پانزدہم: اسم منقوص، و آن اسمے ست کہ آخرش یائے ما قبل مکسور باشد چوں: قاضی، رفعتش بتقدیر ضمہ باشد و نصبش بفتح لفظی و جرش بتقدیر کسرہ چوں:

غیر جمع مذکر سالم: احترازست از جمع مذکر سالم مضاف بسوے یا کہ اعرابش ہم خواہد آمد. بتقدیر ضمہ: تقدیر اعراب بجهت تعذر لفظی ست؛ چہ الف حرکت نمی پذیرد و ما قبل یائے متکلم البتہ کسرہ می خواہد. فتح و جر: چرا کہ الف ویائے متکلم حرکت قبول نکنند. یائے ما قبل مکسور: چہ حرکات بر ہمچنین یاء ثقیل ترمی باشند؛ لما عرفت فی التصریف. بتقدیر ضمہ: چہ ضمہ بر واد یاء ثقیل ترمی باشد، بخلاف فتح.

جَاءَ الْقَاضِيَّ وَرَأَيْتُ الْقَاضِيَّ وَمَرَرْتُ بِالْقَاضِيَّ، شانزدہم: جمع مذکر سالم مضاف بیائے متکلم چوں: مسلمی، رفعش بتقدیر واو باشد، ونصب وجرش بیائے ما قبل مکسور چوں: هُوَ لِأَنَّ مُسْلِمِيَّ كَمَا فِي الْأَصْلِ مُسْلِمُونَ، نون باضافت ساقط شد، واو ویا جمع شدہ بودند وسابق ساکن بود، واو را بیا بدل کردند، ویا را در یا ادغام کردند مُسْلِمِيَّ، ضمہ میم را بکسرہ بدل کردند، وَرَأَيْتُ مُسْلِمِيَّ وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمِيَّ.

برائے مناسبت یا مثال حالت نصب

مثال حالت جر

فصل

بدانکہ اعراب مضارع سه است: رفع ونصب وجرم، فعل مضارع باعتبار وجوه اعراب بر چهار قسم است: اول:

القاضي: باللام تعریف، واگر بدون لام باشد رفع وجر بخذف یا وکسر ما قبلش بہ تنوین خواهد بود، ونصب بفتح لفظی باتنوین. بتقدیر واو: زیرا کہ اگر در حالت رَفْعِ مُسْلِمُوِيَّ بدون تعلیل گویند البتہ ثقیل باشد؛ چه اجتماع واو ویا بحیثیتہ کہ اول آن ہر دو ساکن باشد ثقیل است نزد ایشان. ولہذا تعلیل کنند، واگر ثقیل نہ بودے تعلیل نہ کردند.

بیائے ما قبل مکسور: لیکن صورتش در احوال سے گانہ کیے ست، اما واو در حالت رفع از حقیقت خود خارج گشت و اعراب تقدیری شد، بخلاف حالت نصب وجر کہ یاد رہا انہا اگرچہ مدغم در یا شد، لیکن بر حال خود باقی ست و از حقیقت خود خارج نشد. جزم: یعنی سکونے کہ بسبب عامل پدید آید، پس سکونیکہ برائے غرض وقف باشد خارج خواهد بود؛ چه آن در ماضی ہم جائز ست.

صحیح مجرد از ضمیر بارز مرفوع برائے تشنیہ و جمع مذکر و برائے واحد مؤنث مخاطبہ، رفعش بضمہ باشد و نصب بفتح و جزم بسکون، چوں: هُوَ يَضْرِبُ، وَاَنْ يَضْرِبَ، وَاَنْ يَضْرِبَ. دوم: مفرد معتل واوی چوں: يَغْزُو وَيَأْتِي چوں: يَرْمِي، رفعش بتقدیر ضمہ باشد، و نصب بفتح لفظی، و جزم بحذف لام، چوں: هُوَ يَغْزُو وَيَرْمِي وَاَنْ يَغْزُو وَاَنْ يَرْمِي وَاَنْ يَغْزُو وَاَنْ يَرْمِي. سوم: مفرد معتل الفی چوں: يَرْضَى، رفعش بتقدیر ضمہ باشد و نصب بتقدیر فتح و جزم بحذف لام، چوں: هُوَ يَرْضَى وَاَنْ يَرْضَى وَاَنْ يَرْضَى. چهارم: صحیح یا معتل باضما ئر و نونہائے مذکورہ، رفع شان

صحیح: کہ در آخرش حرف علت باشد، و آن اصطلاح نحویان ست، و صرفیان آن را صحیح خوانند کہ حرفی از حروف اصلیہ او حرف علت و ہمزہ و تضعیف باشد. مجرد: چہ درین صورت مانع از عامل نیست، بخلاف صورت تشنیہ و جمع و مؤنث مخاطبہ. برائے تشنیہ: چوں یضربان و تضربان. جمع مذکر: غائب و حاضر چوں: یضربون و تضربون. ہو یضرب: پس یضرب در ہو یضرب مرفوع است، و رفع آن عامل معنویت کہ خلواز عوامل ناصبہ و جازمہ باشد، یا وقوع او موقع ضارب علی اختلاف القولین. مفرد: احتراز شد از تشنیہ و جمع بحذف لام: از آنکہ واو و یا مشابہت دارد بحركات، پس حذف ہمزہ حذف حركات است. بتقدیر ضمہ: چہ الف واجب السکون است، و حرکت برو متعذر است. نونہائے: کہ نون تشنیہ و جمع و مفرد مخاطبہ است.

بأشبات نون باشد، چنانکه در تشنیه گوئی: هُمَا يَضْرِبَانِ وَيَعْزُونَ
 وَيَرْمِيَانِ وَيَرْضِيَانِ، ودر جمع مذکر گوئی: هُمْ يَضْرِبُونَ وَيَعْزُونَ وَيَرْمُونَ
 وَيَرْضُونَ، ودر مفرد مؤنث حاضر گوئی: أَنْتَ تَضْرِبِينَ وَتَعْزِينَ وَتَرْمِينَ
 وَتَرْضِينَ، و نصب و جزم بخذف نون، چنانکه در تشنیه گوئی: لَنْ يَضْرِبَا
 وَلَنْ يَعْزُوا وَلَنْ يَرْمِيَا وَلَنْ يَرْضِيَا وَلَمْ يَضْرِبَا وَلَمْ يَعْزُوا وَلَمْ يَرْمِيَا وَلَمْ
 يَرْضِيَا، ودر جمع مذکر گوئی: لَنْ يَضْرِبُوا وَلَنْ يَعْزُوا وَلَنْ يَرْمُوا وَلَنْ
 يَرْضُوا وَلَمْ يَضْرِبُوا وَلَمْ يَعْزُوا وَلَمْ يَرْمُوا وَلَمْ يَرْضُوا، ودر واحد
 مؤنث حاضر گوئی: لَنْ تَضْرِبِي وَلَنْ تَعْزِي وَلَنْ تَرْمِي وَلَنْ تَرْضِي وَلَمْ
 تَضْرِبِي وَلَمْ تَعْزِي وَلَمْ تَرْمِي وَلَمْ تَرْضِي.

فصل

بدانکه عوامل اعراب بر دو قسم است: لفظی و معنوی، لفظی بر سه قسم است:
 حروف و افعال و اسماء، و این را در سه باب یاد کنیم إن شاء الله تعالی.

بأشبات نون: چه این نون عوض رفع است، پس ثابت ماند در حالت رفعی نه در حالت جزمی و نصبی.
 هما إلخ: در ایراد چهار چهار مثال برائے تشنیه و جمع و مؤنث مخاطب ایمائے ست بر آنکه این اعراب
 مضارع برائے تشنیه و جمع و مؤنث مخصوص بصحت نیست، بلکه صحیح و معتل خواه وادی باشد خواه یائی
 خواه الفی در همه یک حال است. یرضیان: مثال معتل الفی باعتبار واحدش که یرضا بالف بود.

باب اول در حروف عالمہ و در دو فصل است

فصل اول

در حروف عالمہ در اسم، و آن پنج قسم است: قسم اول حروف جر و آن ہفتہ است: با و من و اِلی

حروف عالمہ: وجہ تقدیم یکے بر دیگرے اکثریت اقسام مقدم است از اقسام مؤخر، چنانکہ در اقسام ہر یکے معلوم شود کہ حروف سی و شش قسم است و فعل ہفت قسم و اسم دہ قسم. اگر گوئی: پس ہفت را بردہ چرا مقدم کردند؟ گویم: از انکہ فعل اصل است در عمل و اسم بمشاہت وے عمل می کند، پس فرع وے باشد. اسم: و آن دو نوع است: عامل در مفرد و عامل در جملہ، و این ہشت حروف است کہ مصنف ترک کردہ، اما عامل در مفرد و نوع است، جار و ناصب، اما جار ہفدہ حروف اند چنانکہ می آید، اما ناصب پس ہفت حروف اند، پنج از آنہا مصنف دریں کتاب ذکر کردہ و دو از ان ترک نمودہ، و جہش در آخر بحث نواصب مذکور خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ. (شرح) با: و آن برائے چند معنی آید، چون: الصاق حقیقی و مجازی، و تعدیہ و سببیت و مصاحبت، و ظرفیت و استعلا و قسم، و استعانت و مقابلہ و زائدہ و بمعنی من و اِلی و غیر از انکہ تفصیل و ایراد و امثلہ ہر یک طولے میخواید. من: معنی مشہورش ابتدائے غایت است: زمانی چون: صمت من یوم الجمعة، و مکانی نحو: سرت من البصرہ، و علاتش صحت ایراد اِلی است در مقابلہ آن چون: اِلی الکوفہ، و می آید برائے تبعیض و تمییز و تعلیل و فصل و بدل و تخصیص، و بمعنی با و علی و فی و عن و عند، و زائدہ و قسمیہ و غیر آن، و امثلہ در مبسوطات است. اِلی: برائے انتہائے غایت زمانی و مکانی و غیر آنست، چون: سرت اِلی الکوفہ، ﴿أَتَمُّوا الصَّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (البقرہ: ۱۸۷) و قلبی اِلیک، و می آید بمعنی مع نحو: ﴿لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ﴾ (النساء: ۲).

وَلَكِنَّ حَرْفَ اسْتِدْرَاكٍ، وَلَيْتَ حَرْفَ تَمَنِّيٍّ، وَلَعَلَّ حَرْفَ تَرْجِيٍّ.
 سوم: ما ولا المشبهتان بـ "ليس"، وآن عمل ليس می کنند، گوئی: ما
 زَيْدٌ قَائِمًا، زید اسم ماست وقائما خبر او. چهارم: لائے نفی جنس، اسم
 این لا اکثر مضاف باشد منصوب و خبرش مرفوع چون: لَا غُلَامَ
 رَجُلٍ ظَرِيفٌ فِي الدَّارِ، واگر نکره مفرد باشد مبنی باشد بر فتحه چون:
 لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ، واگر بعد او معرفه باشد تکرار لا با معرفه دیگر لازم
 باشد، ولا ملغی باشد یعنی عمل نکند، وآن معرفه مرفوع باشد بابتداء،
 چون: لَا زَيْدٌ عِنْدِي وَلَا عَمْرٌو، واگر بعد آن لا نکره مفرد باشد مکرر با
 نکره دیگر در و پنج وجه رواست چون: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا حَوْلٌ
 وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ
 بنا بر دو مرتبہ

حرف استدراک: یعنی برائے دفع و ہے کہ پیدای شود از کلام سابق.

پنج وجه: اول: فتح هر دو از آنکه "لا" برائے نفی جنس است. و دوم: رفع هر دو از آنکه "لا" بمعنی ليس است. سوم: فتح اول از آنکه "لا" برائے نفی جنس است و رفع ثانی از آنکه "لا" بمعنی ليس است، چهارم: عکس آں. پنجم: فتح اول و نصب ثانی برائے آنکه "لا" در ثانی زائده است و ما بعدش معطوف بنا بر اول است پس محلا منصوب باشد. لا حول: [بر تنوین مرفوع و ثانی بر فتح]. یعنی رفع هر دو بر همین قرآءه خوانده شد قوله تعالی: ﴿لَا يَتَّبِعُ فِيهِ وَلَا حُلَّةٌ﴾ (البقرة: ۲۵۴). بر فتح هر دو
 لَا حَوْلَ: بنا بر اول بر فتحه و ثانی بر تنوین منصوب.

وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ. پنجم: حروف ندا و آں پنج ست: یا و آیا و ہیا و آی، و ہمزه مفتوحہ، و این حروف منادائے مضاف را بنصب کنند، چوں: یا عبد اللہ! و مشابہ مضاف را چوں: یا طالعا جبلا! و کمرہ غیر معین را، چنانکہ اعمی گوید: یا رجلا! نخذ بییدی، و منادائے مفرد معرفہ مبنی باشد بر علامت رفع،

مشابہ مضاف: وجہ شبہ آنست کہ طالع بدون جبل و امثال آن تمام نشود چہ صعود را محلی باید چنانکہ مضاف بدون مضاف الیہ اتمام نپذیرد. یا رجلا: اے مرد بگیر دست من. منادائے مفرد: وجہ بنائے منادائے مفرد وقوع اوست در موضع مبنی کہ کاف اسکی است؛ زیرا کہ یا زید در معنی ادعواک است، و این کاف مشابہت بکاف حرفے جاہ دارد و در بنائے خود بر یک حرف؛ لہذا کاف اسکی را مبنی کردند، و ہر اسم کہ موضعش واقع شد در ان حال کہ مفرد ہم باشد آن را نیز مبنی کردند، و از قید مفرد احتراز است از مضاف و مشابہ بالمضاف؛ چہ این اسم اگر چہ در موضع کاف اسکی واقع است اما چوں جانب اعراب و تمکن در ان از جہت اضافت قوی ست؛ لہذا بنا را در ومد خل نشد، و یا آنکہ گویم: کہ این اسم مضاف گو در محل کاف واقع است اما چوں مشابہت تامہ با و ندارد، و از آنکہ این کاف لفظا مفرد است و این اسم مفرد نیست؛ لہذا مبنی نشد، و اما وجہ بنائے منادی مفرد بر حرکت پس گویا آنست کہ منادی را ہنوز لمحہ اعراب ست.

علامت رفع: [کہ ضمہ در مفرد محض والف و نون در تثنیہ و واو و نون در جمع بودہ است، و این اولی از آنست کہ در عبارت بعضی نحو مین واقع شدہ کہ مبنی بر ضمہ شد؛ چہ ظاہر این تثنیہ و جمع را شامل نیست مگر بشکلف] از جملہ حرکات ضمہ را اختیار کردند نہ فتح را برائے فرق در حرکت معرب و حرکت مبنی در اسم غیر منصرف و تھے کہ منکر گردیدہ باشد، مثل یا أَحْمَرَ بِالْفَتْحِ، و نہ کسرہ را؛ تا ملتبس نشود با سہ کہ مضاف باشد بسوئے یا ئے متکلم، و یا را حذف کردہ باشند؛ =

چوں: یا زید! یا زیدان! ویا مسلمون! ویا موسی! ویا قاضی! بدانکہ آی و ہمزہ برائے نزدیک ست، و آیا و ہیا برائے دور ویا عام ست۔

= اکتفاء بالکسر، نحو: یا غلام بکسر میم۔ (شرح)

یا زید: در ایراد پنج مثال اشاره لطیف ست بسوئے آنکہ علامت رفعی در منادائے مفرد گاہے ملفوظ باشد، و آن در مفرد صحیح است، و این علامت رفع یا ضمه خالص است، چنانچہ یا زید! یا الف و نون است چنانچہ یا زیدان! یا او و نون ست چنانچہ یا مسلمون! و گاہے مقدر باشد، و آن یا در اسم مقصور است چوں: یا موسی! و یا فتی! و یا در منقوص چوں: یا قاضی! و یا داعی! و این است مذہب جمہور نحات، و اما یونس در منقوص یا را حذف می کند و عوضش تنوین می آرد، گوید: یا قاضی۔
یا عام ست: [اے برائے نزدیک و دور هر دو مستعمل شود.] و جار اللہ ز منخشی گفته: کہ یاء نیز برائے دور است، و این قول مرجوحست؛ چه شائعت یا اللہ! یا رب! و نیز ظاہر ست کہ خداوند تعالی اقرب ست از شہرگ گردن کہ مایہ حیات ست، پس این را بلا دلیل برائے بعید گرفتار و باز درین امثلہ تاویل کردن خالی از تکلف نیست؛ و لہذا مذہب صافی کہ از غبار تکلف دور باشد اختیار کرده فرمود کہ یاء عام ست قریب و بعید را۔

فصل دوم

در حروف عالمه در فعل مضارع و آن بر دو قسم است

قسم اول

حروفیکه فعل مضارع را بنصب کنند، و آن چهارست: اول: اَنْ چوں: اُرَيْدُ اَنْ تَقُوْمَ، و اَنْ با فعل بمعنی مصدر باشد یعنی اُرَيْدُ قِيَامَكَ، و بدین سبب او را مصدریه گویند. دوم: لَنْ چوں: لَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ، و لَنْ برائے تاکید نفی است. سوم: كَيْ چوں: اَسَلَمْتُ كَيْ اَدْخُلَ الْجَنَّةَ. چهارم: اِذَنْ چوں: اِذَنْ اُكْرِمُكَ در جواب کسی که گوید: اَنَا اَيْتِكَ غَدًا. و بدانکه اَنْ بعد از شش حروف مقدر باشد و فعل مضارع را بنصب کند: حَتَّى نَحْو: مَرَزْتُ حَتَّى اَدْخُلَ الْبَلَدَ، و لام جحد نحو:

حروف عالمه: بدانکه حروف عالمه دو قسم دیگرست، یکی: اِلَا استثناییه، دوم: وَاوْ بمعنی مع، و مصنف شاید هر دو را برائے اَنْ ذکر نکرده که اول در قول او: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللَّهِ، و دوم در مفعول معه فهمیده می شود. (ش) اَسَلَمْتُ: اسلام آوردم تا که داخل شوم جنت را.

لام جحد: نامیده شد این لام بلام جحد برائے ملازمت این بنفی؛ چه این بدون نفی كَانَ مستعمل نمی شود. و فرق درین و لام "کسی" که ذکرش می آید هم لفظی است و هم معنوی، اما لفظی آنست که این لام می آید بعد نفی كَانَ، بخلاف لام "کسی"، و اما معنوی آنست که لام "کسی" بمعنی تعلیل است اگر از لفظ ساقط شود معنی مراد اختلاف پذیرد، بخلاف این لام که محض برائے تاکید نفی است، کَذَا فِي "المنهل".

مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ، وَوَأَوْ الصَّرْفِ وَوَالَمَ كِي، وَفَاكَهَ دَرَجَوَابِ شَشِ حِيزِ
نزد جمهور نوحاة نزد سببويه

ما كان الله: ہر آئینہ نیست خداوند کہ عذاب کند ایشان را۔ لآلزمناک: ہر آئینہ ملازم خواہم ماند ترا تا اینکہ بدہی حق مرا، یا مگر ندہی حق مرا۔

واو الصرف: عبارت ست از اوے کہ مدخولش صلاحیت اعادہ چیزے کہ بر سر معطوف علیہ بود نداشتہ باشد، چنانچہ در قول شاعر:

لَا تَنَّهُ عَنِ خُلُقِي وَتَأْتِي مِثْلَهُ
عَارٌّ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيمًا

مدخول واو صرف یعنی "تأتي مثله" صلاحیت اعادہ لائے نہی ندارد بسبب اختلال معنی: زیرا کہ درین وقت معنی شعر خلاف مقصود شاعر خواہد بود؛ چہ مقصود شاعر این است کہ باز مدار از خلق بد دیگران را تو خود مرتکب آن باشی و اورای کنی؛ چرا کہ اگر ہمچنین خواهی کرد ننگ و عار عظیم بر تو عائد خواہد شد، و اگر لائے نہی را بران آریم معنی چنین شود: کہ باز مدار از خلق بد دیگران را تو خود میار آزا کہ این باعث ننگ و عار است، و این ہر گز مقصود نیست، بلکہ خلاف واقع است؛ چہ لحوق ننگ و عار در صورتیست کہ دیگران را از منہیات و اخلاق رذیلہ باز دارد و خود مرتکب آن شود، کقولہ تعالی:

﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ﴾ (البقرة: ۴۴) نہ در آنکہ نہ خود مرتکب منہیات شود و نہ دیگران را از ان باز دارد۔ و از بنیاد انستی وجہ تسمیہ آن یواو صرف چہ صرف در لغت بازداشتن از چیزی باشد، و این واو نیز معطوف علیہ را از اعادہ معطوف بازمی دارد، فاحفظہ؛ فإنہ شیء عزیز۔

لام کی: ای لامیکہ بمعنی کی یعنی برائے سببیت باشد، چوں: أسلمت لأدخل الجنة۔

در جواب شش: مقید نکرد فارا بقائے سببیه چنانکہ در کتب قوم یافته می شود؛ لمکان الاختلاف فیہا، بعضے این فارا برائے عطف و سبب ہر دو گویند، و بعضے دیگر ازینہا شیخ رضی است محض برائے سبب گویند نہ عطف۔

ست: امر ونهی و نفی و استنفهام و تمنی و عرض و أمثلتها مشهوره.

قسم دوم

حروفیکه فعل مضارع را بجزم کنند، و آن پنجست: لم ولما ولام امر و لائے نہی و ان شرطیه، چوں: لَمْ يَنْصُرْ وَلَمَّا يَنْصُرْ وَلَيَنْصُرْ وَلَا تَنْصُرْ وَإِنْ تَنْصُرْ أَنْصُرْ. بدانکه "إِنْ" در دو جمله رود، چوں: إِنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ جمله اول را شرط گویند و جمله دوم را جزا. و "إِنْ" برائے مستقبل است اگرچه در ماضی رود چوں: إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ، و اینجا جزم تقدیری بود؛ زیرا که ماضی معرب نیست. و بدانکه چوں جزائے شرط جمله اسمیه باشد،

امر ونهی: در امر ونهی دعایم داخل است نحو: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي فَأَفُوزَ، وَلَا تَوَاحِدْنِي فَأَهْلِكَ. نفی: تخصیض در نفی مندرج است نحو: ﴿لَوْلَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا﴾ (الفرقان: ۷). عرض: و آنچه واقع است بر صیغه تربی دریں مندرج است نحو: ﴿لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ الْأَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعُ﴾ (غافر: ۳۶، ۳۷) بالنصب.

أمثلتها: امر چوں: زُرْنِي فَأُكْرِمَكَ، و نہی چوں: لَا تَسْتَمِينِي فَأُهِينِكَ، و نفی نحو: مَا تَأْتِينَا فَتَحَدِّثْنَا، و استنفهام نحو: أَيْنَ يَتِيكَ فَأَزُورُكَ، و تمنی نحو: لَيْتَ لِي مَالًا فَأُنْفِقَ مِنْهُ، و عرض، نحو: أَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتَنْصِبُ خَيْرًا. مشهوره: در بعض نسخ امثله هر یک داخل کتاب است.

لم ولما: هر دو برائے نفی فعل مضارع است، و آن را بعضی ماضی گردانند، لیکن لما مختص باستغراق است، یعنی از وقت انتفاء تا وقت تکلم جمیع از منہ ماضیه را احاطه می کند نحو: ندّم زید ولما ینفعه الندم، یعنی انتفاء نفع ندامت مستمرست تا وقت تکلم.

یا امر، یا نهی، یا دعا فادر جزا آوردن لازم بود، چنانکه گوئی: **إِنْ تَأْتِنِي**
فَأَنْتَ مُكْرِمٌ، وَإِنْ رَأَيْتَ زَيْدًا فَأَكْرِمْهُ، وَإِنْ أَتَاكَ عَمْرٌو فَلَا تُهِنُّهُ،
وَإِنْ أَكْرَمْتَنِي فَجَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا.

فادر جزا: سبب دخول فادرین جزاها آنست که حرف شرط درین موضع تاثیر ندارد در جزا، پس
 محتاج شدن به رابط فا، و تفصیل عدم تاثیر درین موضع از کتب مطبوعه این فن باید دریافت.
 فلا تهنه: پس خوار مدار او را.

باب دوم در عمل افعال

بدانکه هیچ فعل غیر عامل نیست، و افعال در اعمال بر دو گونه است: قسم

اول: معروف، بدانکه فعل معروف خواه لازم باشد یا متعدی فاعل را

برفع کند، چوں: قَامَ زَيْدٌ وَضَرَبَ عَمْرُو، و شش اسم را بنصب کند،

اول: مفعول مطلق را چوں: قَامَ زَيْدٌ قِيَامًا وَضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا. دوم:

مفعول فیہ را چوں: صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَجَلَسْتُ فَوْقَكَ. سوم:

مفعول معہ را چوں: جَاءَ الْبُرْدُ وَالْحَبَّاتُ أَيَّ مَعَ الْحَبَّاتِ. چهارم:

مفعول لہ را چوں: قُمْتُ إِكْرَامًا لَزَيْدٍ وَضَرَبْتُهُ تَأْدِيبًا. پنجم: حال را

چوں: جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا. ششم: تمیز را وقتیکہ در نسبت فعل بفاعل

ابہامی باشد چوں: طَابَ زَيْدٌ نَفْسًا، اما فعل متعدی مفعول بہ را بنصب

پوشیدگی

بھیج فعل: متصرف باشد یا غیر متصرف چوں: عسی و کاد، تمام باشد یا ناقص چوں: کان و صار.

فعل معروف: ای فعلیکہ منسوب باشد بفاعل جلی یا خفی، یعنی ظاہر یا مضمحل، و آنرا معلوم ہم گویند.

مفعول مطلق: وجہ تسمیہ آنست کہ اطلاق صیغہ مفعول بران صحیح است بے آنکہ مقید شود بہ باء و فی ومع

ولام، بخلاف چهار مفاعیل دیگر. صمت يوم الجمعة: [روزہ دہا شتم بروز آدینہ]. مثال فعل لازم

با ظرف زمان. جاء البرد: آمد سرما مقارن جہا. قمت إكراما: [مثال فعل لازم]. ایستادم

برائے بزرگی زید. جاء زید: بیاید زید در حالے کہ سوار بود.

طاب زید نفسا: [خوش شد زید از روی نفس]. مثال تمیزیکہ از نسبت فعل بفاعل رفع =

کند چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و این عمل فعل لازم را نباشد.

فصل

بدانکه فاعل اسمی است که پیش از وے فعلی باشد مسند بدان اسم بر طریق قیام فعل بدان اسم، چوں: زَيْدٌ در ضَرَبَ زَيْدٌ، و مفعول مطلق مصدرے است که واقع شود بعد از فعلی و آن مصدر بمعنی آن فعل باشد،

= ابهام کرده، اما مثال آنچه از نسبت شبه فعل بفاعل رفع ابهام کند و آن چند چیز است: یکی اسم فاعل چوں: الحوض ممتلئ ماء. دوم: اسم مفعول نحو: الأرض مفجرة عیونا. سوم: صفت مشبه چوں: حسن وجهها. چهارم: اسم تفضیل چوں: زید أفضل أبا. پنجم: مصدر نحو: أعجبتی طیبه أبا. ششم: آنچه در معنی فعل باشد نحو: حسبك زید رجلا. هفتم: آنکه در اضافت ابهامی باشد نحو: أعجبتی طیبه علما، و تمیز صفت مشتق نیز باشد، چوں: لله دره فارسا، و احتمال حال نیز دارد. (شرح)

نباشد: چرا که مفعول به نمی خواهد. بر طریق: احتراز است از مفعول مالم یسم فاعله و سایر مفاعیل. بدان اسم: برابر است که آن فعل صادر از آن اسم باشد چوں مثال مذکور، یا نباشد چوں: ماتَ زَيْدٌ، و طَالَ عَمْرُو. (شرح) ضرب زید: ضرب فعل است که منسوب است بسوئے زید و قائم است بزید. مفعول مطلق: و آن بر سه نوع است: یکی برائے تاکید چنانچه گذشت. دوم برائے نوع چوں: جَلَسْتُ جِلْسَةً بکسر جیم یعنی نشستم یک نوع نشستن. سوم برائے عدد چوں: جَلَسْتُ جِلْسَةً بفتح جیم یعنی نشستم یک جلسه، و گاهی لفظ مفعول مطلق مغایر لفظ فعل باشد، خواه بحسب ماده چوں: قعدت جلوسا، یا بحسب الباب چوں: أنبتہ الله نباتا. (شرح) بمعنی آن فعل: احتراز است از مثل ضربته تادیبا که در اینجا مفعول له است.

چوں: ضَرْبًا در ضَرْبْتُ ضَرْبًا، وَقِيَامًا در قُومْتُ قِيَامًا. و مفعول فیہ اسمے ست کہ فعل مذکور در واقع شود، و اورا ظرف گویند، و ظرف بر دو گونه است: ظرف زمان چوں: یَوْمَ در صُمْتُ یَوْمَ الْجُمُعَةِ، و ظرف مکان چوں: عِنْدَ در جَلَسْتُ عِنْدَكَ. و مفعول معہ اسمے ست کہ مذکور باشد بعد از واو بمعنی مع چوں: وَالْجُبَّاتِ در جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجُبَّاتِ أَي مع الْجُبَّاتِ، و مفعول لہ اسمے ست کہ دلالت کند بر چیزے کہ سبب فعل مذکور باشد چوں: اِكْرَامًا در قُومْتُ اِكْرَامًا لَزِيْدٍ، و حال اسمی است

اسمے ست: و اسم مذکور مصاحب فاعل یا مفعول آن فعل باشد، و آن فعل خواه لفظا باشد چنانکہ گزشت، خواه معنی چوں: مالک وزیدا و ما شأنک و عمرا بمعنی ما تصنع و ما تلبس، و آن مصاحبت یعنی مشارکت در زمان واحد باشد کہ مودائے واو بمعنی مع ست چوں: سرت وزیدا أي فی زمان واحد، و گاہے با وحدت زمانی اتحاد مکانی ہم باشد چوں: لَو تُرِكَتِ النَّاقَةُ وَفَصِيلَتُهَا لِرَضْعَتِهَا اِغْرَا شَتَّهٗ شُوْدُ شَرِّ مَادِهٖ و بچہ آن ہر آئینہ شیر نوشاند او را، یعنی در مکان واحد و زمان واحد.

الجبات: جرتائے الجبات بجهت آنست کہ جمع مؤنث سالم جبة است، و در جمع مؤنث سالم نصب تابع جرمی باشد. سبب فعل: و آن بر دو گونه است: یکے: آنکہ برائے تحصیل وے فعل کردہ باشند چوں: ضربتہ تأدیبا پس ضرب برائے تحصیل تأدیب ست. دوم: آنکہ بسبب وجود او فعل کردہ ست چوں: فعدت عن الحرب جبنا، پس فعود از حرب بسبب بودن جن، نہ برائے تحصیل آن.

نکره که دلالت کند بر هیأت فاعل چوں: رَاكِبًا وِر جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا، یا بر هیأت مفعول چوں: مَشْدُوذًا وِر ضَرَبْتُ زَيْدًا مَشْدُوذًا، یا بر هیأت ^{بسته شده} هر دو چوں: رَاكِبَيْنِ وِر لَقَيْتُ زَيْدًا رَاكِبَيْنِ، و فاعل و مفعول را ذوالحال گویند، و آن غالباً معرفه باشد، و اگر نکره باشد حال را مقدم دارند، چوں: جَاءَ نَبِيٌّ رَاكِبًا رَجُلٌ. و حال جمله نیز باشد، چنانچه رَأَيْتُ الْأَمِيرَ وَهُوَ رَاكِبٌ. و تمیز اسمی است که رفع ابهام کند از عدد چوں: عِنْدِي

هیأت فاعل: حقیقه یا حکما؛ تا مفعول مالم یسم فاعله را شامل باشد، و گاه حال بر هیأت مضاف الیه دلالت کند نحو: ﴿بَلْ مَلَأَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا﴾ (البقرة: ۱۳۵) و ﴿أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أُخِيهِ مَيْتًا﴾ (الحجرات: ۱۲) و علامتش صحت وضع مضاف الیه مقام مضاف است. راکبین: حال ست از تائے متکلم که فاعل فعل ست و از زید که مفعول به است.

معرفه: زیرا که ذوالحال در معنی محکوم علیه است و اصل در آن تعریف باشد، و غالباً از آن گفت که ذوالحال نکره موصوفه هم باشد نحو: جاعنی رجل من تمیم راکبا، و نکره مغنیه غنائے معرفه بسبب استغراق چوں: ﴿فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ أَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا﴾ (الدخان: ۴، ۵)، و نکره در چیز استفهام نحو: هل أتاك رجل راکبا، و در آنکه بعد ذوی الحال إلا واقع شود برائے نقض نفی نحو: ما جاعنی إلا راکبا. حال جمله: در هنگام رابطه یعنی واؤ و ضمیر ضرور است، و گاه واؤ تنها نیز آید.

رفع ابهام: و آن مبهم را تمیز گویند، و بدانکه تمیز اسم تام است گاه بتنوین و گاه بنون تشبیه و جمع، و گاه باضافت چوں: عِنْدِي مَلُوهُ عَسَلًا، و معنی تمامی آنست که بآن حالت قابل اضافت نه باشد، فافهم.

أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا، یا از وزن چوں: عِنْدِي رِطْلٌ زَيْتًا، یا از کیل
 چوں: عِنْدِي قَفِيزَانِ بُرًّا، یا از مساحت چوں: مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ
 رَاحَةِ سَحَابًا. و مفعول به اسمی است که فعل فاعل بر و واقع شود چوں:
 ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا. بدانکه این همه منصوبات بعد از تمامی جمله باشند
 و جمله بفعل و فاعل تمام شود؛ بدین سبب گویند که الْمَنْصُوبُ فَضْلَةٌ.

فصل

بدانکه فاعل بر دو قسم است: مظهر چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ و مضمربارز چوں:
 ضَرَبْتُ، و مستتر یعنی پوشیده، چوں: زَيْدٌ ضَرَبَ که فاعل ضَرَبَ هو
 است در ضَرَبَ مستتر. بدانکه چوں فاعل مَوْنُثٌ حَقِيقِي باشد یا ضمیر

رطل: بالكسر والفتح نیم من، و من مقدار شصت و سه فلس و یک ماشه است. قفیزان: [دو قفیز]
 قفیز پیمانه ایست ۵۷۰۰ مثقال که تخمیناً ۲۸ سیر لکھنؤ بود. ما فی السماء: نیست در آسمان اندازه
 کف دست ابر. فضلة: بالفح بمعنی زیاده مانده از چیزی، و چوں این از کلام زیاده می باشد لهذا بفضلهم
 نامیده شده. (شرح)

مَوْنُثٌ حَقِيقِي: زیرا که مَوْنُثٌ حَقِيقِي بجهت اصالت خود اقوی است از غیر خود، پس لازم گردانیده
 شد الحاق علامت تانیث در فعل و س که تانیث فاعل از اول دانسته شود، إلا وقتی که فاصله
 میان فعل و آن فاعل در آید ترک علامت جائز باشد نحو: حضر مجلس القاضي اليوم
 امرأة، و اما در ضمیر بجهت آنکه مرجع در بنجاً مَوْنُثٌ است و ضمیر او مخالف مرجع نمی باشد.

مَوْنُثْ علامت تانیث در فعل لازم باشد چوں: قَامَتْ هِنْدٌ وَهِنْدٌ
 قَامَتْ أَيُّ هِيَّ، ودر مظهر مَوْنُثْ غیر حقیقی ودر مظهر جمع تکسیر دو
 وجه روا باشد چوں: طَلَعَ الشَّمْسُ وَطَلَعَتِ الشَّمْسُ، وَقَالَ الرَّجَالُ
 وَقَالَتِ الرَّجَالُ. قسم دوم: مجهول، بدانکه فعل مجهول بجائے فاعل
 مفعول به را بر رفع کند وباقی را بنصب کند چوں: ضَرِبَ زَيْدٌ يَوْمَ
 الْجُمُعَةِ أَمَامَ الْأَمِيرِ ضَرْبًا شَدِيدًا فِي دَارِهِ تَأْدِيبًا وَالْخَشْبَةَ،
 و فعل مجهول را فعل ما لم یسم فاعله گویند، و مرفوعش را مفعول
 ما لم یسم فاعله گویند.

مظهر مَوْنُثْ: [که فاعل فعل واقع شوند]. جمع تکسیر: مذکر باشد چنانکه در متن مثالش مذکور
 است، یا جمع تکسیر مَوْنُثْ چوں: قوله تعالی: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ﴾ (یوسف: ۳۰) واین قید احتراز است از
 جمع سالم بواو و نون برائے ذکور عقلا، پس قالت المسلمون جائز نباشد، وعیون و شیون اگرچه جمع
 بواو و نون است، لیکن سالم نیست؛ چه جمع عین و شان است، و سنون و أَرْضُون اگرچه جمع سالم بواو
 و نون است، لیکن برائے ذکور نیست. اگر گوئی: بنون جمع این بواو و نون سالم برائے ذکور است
 فعلش چرا مَوْنُثْ آورده شد در قوله تعالی: ﴿آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ﴾ (یونس: ۹۰)؟ گویم: بنون
 محمول است بر ابناء که جمع تکسیرش است. (شرح) دووجه: الحاق علامت تانیث و ترک آن.

ضرب زید: زده شد زید بروز جمعه پیش امیر زدن سخت در خانه او برائے تحصیل ادب
 بچوب. (شرح) يوم الجمعة: مفعول فی طرف زمان. امام الأمير: ظرف مکان.
 فی داره: جار مجرور متعلق ضرب. والخشبة: واو بمعنی مع مفعول معه. فعل مجهول: ای فعل
 مفعولیکه ذکر نه کرده شد فاعل وے. مرفوعش را: ای نائب فاعل اورا.

فصل

بدانکه فعل متعدی بر چهار قسم است: اول: متعدی بیک مفعول چوں:

ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا. دوم: متعدی بدو مفعول که اقتصار بر یک مفعول

روا باشد چوں: أَعْطَى وَآنْجِهْ دَر مَعْنَى اَوْ بَاشَد چوں: أَعْطَيْتُ زَيْدًا
یا أعطیت درهما

دِرْهَمًا، واینجا أَعْطَيْتُ زَيْدًا نیز جائز است. سوم: متعدی بدو مفعول که

اقتصار بر یک مفعول روا نباشد واین در افعال قلوب است چوں:

عَلِمْتُ وَظَنَنْتُ وَحَسِبْتُ وَخِلْتُ وَزَعَمْتُ وَرَأَيْتُ وَوَجَدْتُ،

اقتصار بر یک: سببش آنکه در اینجا هر دو مفعول مغایری باشند بالذات پس از حذف یکی وبقائے دیگرے قباحتے پدید نیاید. (ش) متعدی بدو مفعول: اے ہر فعلے کہ متعدی بدو مفعول شود واز افعال قلوب نباشد، چوں: سلبت و کسوت. یک مفعول: و حذف ہر دو معاجاز است.

روا نباشد: بر مذہب اصح؛ زیرا کہ این ہر دو در حقیقت مبتدا و خبر است، و حذف یکے بدون قرینہ و دلیل جائز نیست، آری اگر ان ثقیلہ یا خفیفہ یا ما بعد خودش مفعول این افعال واقع شود دریں صورت البتہ اقتصار واجب است، نحو:

عَلِمْتُ أَنْ زَيْدًا قَاتِمٌ ﴿عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضًى﴾

(المزمل: ۲۰). (شرح) در افعال قلوب: [ووجه تسمیہ آنکہ اینہا افعال شک و یقین ہستند و آن

بدل تعلق دارد و مراد از شک در اینجا ظن است.] زیرا کہ مفعول ثانی عین اول است، پس ہر دو

معنی بمنزہ اسم واحد باشد چہ مضمون ہر دو معا مفعول واقع شدہ، پس معنی علمت زیدا فاضلا

علمت فضل زیدا است، درین صورت از حذف یک مفعول حذف بعض اجزائے کلمہ لازم آید.

علمت: علمت رأیت و وجدت ہر سہ بمعنی یقین ہستند، و ظننت و حسبت و خلت ہر

سہ بمعنی ظن کہ عبارت از جانب راجح از دو جانب شئی باشد، و زعمت مشترک است =

چون: عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا وَظَنَنْتُ زَيْدًا عَالِمًا. چهارم: متعدی بسه
 مفعول چون: أَعْلَمَ وَأَرَى وَأَنْبَأَ وَأَخْبَرَ وَخَبَّرَ وَنَبَأَ وَحَدَّثَ چون:
 أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا. بدانکه این همه مفعولات مفعول به اند،
 و مفعول دوم در باب علمت، و مفعول سوم در باب أَعْلَمْتُ، و مفعول
 له و مفعول معه را بجائے فاعل نتوانند نهاد، و دیگر هارا شاید، و در باب
 أَعْطَيْتُ مفعول اول بمفعول مالم یسم فاعله لائق تر باشد از مفعول دوم.

فصل

بدانکه افعال ناقصه هفده اند: كَانَ وَصَارَ وَظَلَّ وَبَاتَ وَأَصْبَحَ وَأَضْحَى

= در یقین و ظن، پس گاهے بمعنی یقین آید و گاهے بمعنی ظن.

نتوانند: اما مفعول دوم علت پس بجهت آنکه در اصل مسند است به مفعول اول، چون بجائے
 فاعل نهاده شود مسند الیه گردد، پس لازم آید که یک چیز مسند و مسند الیه شود معا، و اما مفعول له
 یعنی بدون لام از آنکه نصیب مشعر علیت است، و چون بجائے فاعل رسیده مرفوع گردد فوت شود،
 بخلاف ضَرْبٍ للتأدیب که در بخالام مشعر علیت است، و اما مفعول معه پس از آنکه اقامت او مقام
 فاعل مع و او که اصل آن عطف است و عطف دلیل انفصال و فاعل کالجز است جائز نیست و بدون
 و او هم جائز نیست؛ چه مفعول معه بودنش معلوم نشود. (شرح)

مفعول دوم: زیرا که فی الجملة معنی فاعلیت دارد، چه آخذ است، بخلاف ثانی که مأخوذ است،
 و اولویت و تته است که التباس لازم نیاید، و اما در صورت التباس واجبست، چون: أعطی
 زید عمرا؛ چه هر دو صلاحیت آخذ بودن دارند. (شرح)

وَأَمْسَى وَعَادَ وَأَضَّ وَغَدَا وَرَاحَ وَمَا زَالَ وَمَا انْفَكَ وَمَا بَرِحَ وَمَا فَتِيَ
وَمَا دَامَ وَلَيْسَ، این افعال بفاعل تنها تمام نشوند و محتاج باشند بخبرے؛
بدین سبب اینها را ناقصه گویند، در جمله اسمیه روند، و مسند الیه را
برفح کنند و مسند را بنصب، چون: كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا، و مرفوع را اسم کان
ای خبر را
گویند و منصوب را خبر کَانَ، و باقی را بریں قیاس کن. بدانکه بعضی ازین

و باقی را بریں قیاس: چون: صار زيد فقيرا یعنی زيد فقير شد، وظل زيد صائما ای زيد
صائم شد در تمام روز، و بات زيد قائما ای نماز خواند زيد در تمام شب، و أصبح زيد فقيرا
بوقت صبح شد زيد فقير، و أضحى زيد أميرا بوقت چاشت شد زيد امير، و أمسى زيد مصليا
بوقت شام شد زيد نماز گزار. و عاد و آض و غدا و راح هر چهار بمعنی صارند و قتيكه ناقصه
باشند، و اگر تامه باشند پس عاد و آض هر دو بمعنی رجع اند، چون: عاد زيد من سفره أي
رجع. و غدا چون: غدا زيد یعنی رفت زيد بوقت ما بين فجر و طلوع آفتاب، و راح چون:
راح زيد یعنی رفت زيد وقت زوال آفتاب تا شام. و "ما" بر سر این هر چهارم فعل نافية است،
و معنی زال و انفك و برح و فتى مثلثة التا در فارسی جدا شد آید و "ما" بر مادام مصدریه توقيتيه
است؛ زیرا که معنی اجلس مادام زيد جالسا بنشین تا مدت دوام جلوس زيد، و این هر شش فعل،
بیچ آنکه اول آنها مانع نافية و مصدریه است و ششم ليس تامه نیایند بلکه همیشه ناقصه آیند. باید
دانست که تقدیم اخبار اینها بر اسماء جائز است، چون: كان قائما زيد اما این افعال باعتبار
تقدیم اخبارشان بر نفس ایشان سه قسم اند: یکی: آنکه جائز باشد، و آن از کان تا راح است.
دوم: آنکه جائز نباشد، و آن افعال اند که بر آنها مانع نافية یا مصدریه بوده است. سوم: مختلف
فيه، بعضی نحو بیان جائز دارند و بعضی غیر جائز، و آن ليس است. (ش)

افعال در بعضی احوال بفاعل تنہا تمام شوند، چوں: كَانَ مَطْرًا شَدَّ بَارَانَ
بمعنی حَصَلَ واورا كَانَ تامہ گویند، و كَانَ زَائِدَہ نیز باشد.

فصل

بدانکہ افعال مقاربه چارست، عَسَى و كَادَ و كَرَبَ و أَوْشَكَ، و ایں
افعال در جملہ اسمیہ روند چوں کان، اسم را بر رفع کنند و خبر را بنصب، إلا
آنکہ خبر اینہا فعل مضارع باشد با "أَنْ" چوں: عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ،
یا بے "أَنْ" چوں: عَسَى زَيْدٌ يَخْرُجُ، و شاید کہ فعل مضارع با "أَنْ"
فاعل عَسَى باشد و احتیاج بخبر نیستند چوں: عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ در
محل رفع بمعنی مصدر.

کان زائدہ: آن را گویند کہ اگر آرزو از لفظ و عبارت حذف کنند احتمال در معنی مقصود روند و بد،
نحو: ما کان أصح علم من تقدم کہ کان زائدہ است در میان ماے تعجبیہ و فعل کہ اگر اورا از
لفظ حذف کنند در معنی مراد خلل نمی آید.

چارست: بموجب مشہور، دور حقیقت ہفت است چار مذکور و أخذ و طفق و جعل ہمہ بمعنی شرع
ای آغاز کرد. عَسَى: بمعنی قرب مع الرجاء. کاد: بمعنی قرب فقط. کرب: بفتح را بمعنی
قرب. بخبر نیستند: درین وقت عَسَى تامہ باشد. (ش) در محل: أي أن يخرج زيد.
بمعنی مصدر: پس معنی این است کہ عَسَى خروج زيد.

فصل

بدانکہ افعال مدح و ذم چہارست: نِعْمَ وَحَبَّذَا برائے مدح، وَبئْسَ
 و سَاءَ برائے ذم، ہر چہ ما بعد فاعل باشد آں را مخصوص بالمدح یا
 مخصوص بالذم گویند، و شرط آنست کہ فاعل معرف بلام باشد چوں:
 نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ، یا مضاف بسوئے معرف بلام باشد چوں: نِعْمَ
 صَاحِبُ الْقَوْمِ زَيْدٌ، یا ضمیر مستتر ممیز بکسرہ منصوبہ چوں: نِعْمَ رَجُلًا
 زَيْدٌ، فاعل نِعْمَ هُوَ ست مستتر در نِعْمَ وَرَجُلًا منصوب ست بر تمیز؛
 زیرا کہ هُوَ مبہم ست، وَحَبَّذَا زَيْدٌ، حَبَّ فعل مدح ست و "ذا" فاعل او

افعال مدح: کہ موضوع اند برائے انشاء مدح و ذم، پس مدحتہ و ذمته اگرچہ بر معنی مدح
 و ذم وال ہستند، لیکن ایشان را افعال مدح و ذم نگویند؛ چہ برائے انشاء آں نیند. (شرح)
 نعم: أصله: نِعْمَ بکسر عین، برائے تخفیف کسرہ عین بما قبل دادہ ساکن کردند، و ہمچنین بنس،
 کذافی الشرح. ما بعد فاعل: اے ما بعد فاعل این ہر چہ فعل.

مخصوص بالمدح: مخصوص بالمدح والذم یا مبتدا باشد و ما بعد وے خبر، پس یک جملہ باشد، یا
 خبر مبتدائے محذوف ای ہو، وریں تقدیر دو جملہ خواهد بود، ودر غیر حبذا شرط است کہ
 مخصوص مطابق فاعل باشد در افراد وثنیہ وجمع و تکویر و تانیث، چوں: نعم الرجل زيد، و نعم
 الرجلان الزيدان، وعلی هذا القياس، وگاہ باشد کہ مخصوص بالمدح را بجهت قیام قرینہ
 حذف کنند، چوں: نعم العبد أي ايوب عليه السلام بقريه قصه حضرت ايوب عليه السلام. (شرح)
 فاعل معرف: اے ما بعد فاعل این افعال سوائے حبذا. حبذا: باید دانست کہ قبل یا بعد =

وَزَيْدٌ مَخْصُوصٌ بِالْمَدْحِ، وَهَمْجُنَيْسٌ بِئْسَ الرَّجُلُ زَيْدٌ، وَسَاءَ الرَّجُلُ عَمْرٌو.

فصل

بدانکه افعال تعجب دو صیغه از هر مصدر ثلاثی مجرد باشد، اول: مَا أَفْعَلُهُ چوں: مَا أَحْسَنَ زَيْدًا چه نیکوست زید، تقدیرش: أَيُّ شَيْءٍ أَحْسَنَ زَيْدًا، "مَا" بمعنی أَيُّ شَيْءٍ است در محل رفع ^{چیز} بابتداء، وَأَحْسَنُ در محل رفع ^{نیک کرد} خبر مبتداء، وفاعل أحسن هوست درو مستتر، وزیدا

= مخصوص جبذا تمیزے یا حالے واقع می شود موافق آن مخصوص در افراد و تشنیه و جمع و تذکیر تانیث نحو: جبذا رجلا زید، و جبذا راکبا زید، و جبذا زید رجلا أو راکبا، و جبذا رجلین أو راکبین الزیدان، و جبذا الزیدان رجلین أو راکبین، و جبذا إمراة هند، و جبذا هند إمراة، و عامل در تمیز و حال مذکورین حب است، و ذوالحال و ممیز فاعل او که ذا است نه مخصوص.

افعال: جمع باعتبار کثرت اجزاء است. مصدر ثلاثی مجرد: که خالی است از معنی رنگ و عیب. ما أحسن إلخ: بدانکه در لفظ "ما" اختلاف است سیبویه گفته: که نکره است بمعنی شیء، پس معنیش نزد سیبویه: چیز است عظیم که نیکو کرده است زید را، و نزد اخفش موصوله مبتداء است، درین صورت خبرش محذوف است، پس معنیش درین وقت: آل چیز که نیکو کرده است زید را چیزے است عظیم، و فراگفت که "ما" استفهامیه است بمعنی أي شیء و ما بعدش خبر اوست، و شیخ رضی گفته: که این قول قولے است من حیث المعنی؛ زیرا که از بدیع حسنش گویا ناواقف بود، پس بر سبیل تعجب پرسید که کدام چیز او را نیکو کرد؟ و مصنف رحمته همین مذهب را بسبب قوت او اختیار کرده. (ش)

مفعول بہ، دوم: أَفْعِلْ بِهِ چوں: أَحْسِنْ بَزَيْدٍ، أَحْسِنْ صِيغَه امر
ست بمعنی خبر، تقدیرش: أَحْسَنَ زَيْدٌ أَي صَارَ ذَا حُسْنٍ، و"باء"
زائده است.

بمعنی خبر: یعنی بمعنی فعل ماضی.

صار ذا حسن: پس ضمیر در فعل نباشد زیرا کہ فاعل یکے ست و بس، این قول سیبویہ است،
واما نزد انحفش زید مفعول بہ است مر أحسن را بمعنی صَيَّرَهُ ذَا حُسْنٍ براینکہ ہمزہ افعال
برائے صیورہ باشد و بباء برائے تعدیہ است اگر أحسن متعدی بنفسہ نباشد، و زائده است اگر
باشد، یعنی اگر ہمزہ أحسن برائے تعدیہ است بازائد باشد چوں: أخرج، پس برین تقدیر
در فعل ضمیر خواهد بود، و آل ضمیر فاعل فعل شود أي أحسن أنت بزید أو زيدا أي اجعله
حسینا بمعنی صفہ بالحسن، فراوز محشری گویند: کہ أحسن امر است در حق ہر کسے بدیں
معنی کہ بگرداند زید را حسن، پس جزا این نیست کہ می گرداند قائل این کلام زید را حسن بدیں
گونہ کہ وصفش می کند پس گویا گفته شد: صفہ بالحسن کیف شئت؛ فإن فیہ من
جهات الحسن کل ما یمكن أن یکون فی الشخص.

باب سوم در عمل اسماء عالمه و آن یازده قسم است

اول: اسماء شرطیه بمعنی **إِنْ**، و آن نه است: **مَنْ وَمَا وَأَيْنَ وَمَتَى وَأَيَّيَّ وَأَنَّى وَإِذْمَا وَحَيْثُمَا وَمَهْمَا**، فعل مضارع را بجزم کنند چون: **مَنْ تَضْرِبُ أَضْرِبُ، وَمَا تَفْعَلُ أَفْعَلُ، وَأَيْنَ تَجْلِسُ أَجْلِسُ، وَمَتَى تَقُمْ أَقُمْ، وَأَيَّ شَيْءٍ تَأْكُلُ أَكُلُ، وَأَنَّى تَكْتُبُ أَكْتُبُ، وَإِذْمَا تُسَافِرُ أُسَافِرُ، وَحَيْثُمَا تَقْصِدُ أَقْصِدُ، وَمَهْمَا تَقْعُدُ أَقْعُدُ**. دوم: اسماء افعال

اسماء شرطیه: و آن را کلمه المجازات هم گفته اند، و کلمه المجازات بمعنی کلمات الشرط والجزاء و بمعنی "إن" یعنی متضمن معنی "إن" که آن سببیت اول برائے ثانی است. این و متی: و این هر دو را "ما" زائده لاحق شود نحو: متی ما تخرج أخرج وأینما تکن أکن. (شرح) اُنّی: برائے مکان است مثل "این"، و گاه بمعنی کیف آید چون: اُنّی زید بمعنی کیف زید، و از انست قوله تعالی: ﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ﴾ (البقرة: ۲۲۳) و بمعنی متی نحو: اُنّی القتال؟ بمعنی متی القتال.

مهما: أصله: ماما بود، یعنی ما ثانیه زائده است، چنانکه در آیا ما، پس الف بهابدل شد. برائے تحمیس لفظ، یا آنکه در اصل مَهْ بمعنی اکفف قبل "ما" شرطیه واقع شده بود بعد ازین جاری مجزائے کلمه واحد گشت. (شرح) من تضرب: هر کس را خواهی زد خواهی زد.

ما تفعّل: هر چیز که خواهی ساخت خواهی ساخت. اُنّی تجلس: هر جا که خواهی نشست خواهی نشست. متی تقم: هر وقت که خواهی ایستاد خواهی ایستاد. اُنّی شیء: هر چیز که خواهی خورد خواهی خورد. اُنّی تکتب: هر جا که خواهی نوشت خواهی نوشت.

إذما تسافر: هر وقت که سفر خواهی کرد سفر خواهی کرد. حیثما تقصد: هر جا که قصد خواهی کرد قصد خواهی کرد. مهما تقعد: هر جا که خواهی نشست خواهی نشست.

بمعنی ماضی چوں: **هَيْهَاتَ وَشَتَانَ** وَسَرَعَانَ، اسم را بنا بر فاعلیت

بر رفع کنند چوں: **هَيْهَاتَ يَوْمَ الْعِيدِ** أَي بَعْدَ، سوم: اسمائے افعال بمعنی

امر حاضر چوں: **رُوَيْدَ وَبَلَهَ وَحَيْهَلَ وَعَلَيْكَ وَدُونِكَ** وَهَاءَ، اسم را

بنصب کنند بنا بر مفعولیّت چوں: **رُوَيْدَ زَيْدًا** أَي أَمِهْلُهُ. چهارم: اسم

فاعل بمعنی حال یا استقبال، عمل فعل معروف کند بشرط آنکه اعتماد کرده

باشد بر لفظیکه پیش از او باشد، وآں لفظ مبتدا باشد، در لازم چوں: **زَيْدٌ**

قَائِمٌ أَبَوُهُ، ودر متعدی، چوں: **زَيْدٌ ضَارِبٌ أَبَوَهُ عَمْرًا**، یا موصوف

هیئات: أصله: **هَيْهَيْتَ**، یا متحرک بجهت انفتاح ما قبل الف شد، ودر آخرش حرکات ثلثه بر

سبیل بنا جائز است. وجه بناء درین اسماء تضمن معنی فعل ماضی است، ودر هر سه اسم مبالغه ایست

که در رسمیات شان نیست. (شرح) شتان: وشتان زید و عمرو أي افترقا، وسرعان زید

أي سرعة. روید: یعنی بر فتح است جهت تضمن بمعنی امر، وگاہے منصوب منون مستعمل شود بنا بر

وصفیت اصلی نحو: ﴿أَمِهْلُهُمْ رُوَيْدًا﴾ (الطارق: ۱۷). ها: ودران چند لغت است: هاء وها بقصر،

وهاء بر وزن رام. اسم فاعل: وآن اسمے مشتق از مصدر و موضوع برائے آنکس که فعل

بذات وے قائم باشد بطریق حدود. حال: نہ بمعنی ماضی کہ درین صورت عمل نمی نماید.

فعل معروف: پس اگر فعل لازم باشد اسم فاعل ہم لازم خواهد بود، اگر متعدی باشد اسم فاعل ہم

متعدی. بشرط آنکه: این شرط برائے آنست که جهت فعلیت یعنی مسند بودن بسوئے صاحب خود قوی

گردد. (ش) اعتماد: مراد از اعتماد آنست که بما قبل خود تعلاتی داشته باشد مثل تعلق خبر به مبتدا

و تعلق صله بموصول و نحو ذلک. مبتدا باشد: واسم فاعل خبر واقع شود.

چوں: مَرَزْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ أَبُوهُ بَكْرًا، یا موصول چوں: جَاءَنِي الْقَائِمُ أَبُوهُ، و جَاءَنِي الضَّارِبُ أَبُوهُ عَمْرًا، یا ذوالحال چوں: جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا غَلَامُهُ فَرَسًا، یا ہمزة استفہام چوں: أَضَارِبُ زَيْدٌ عَمْرًا، یا حرف نفی چوں: مَا قَائِمٌ زَيْدٌ، ہماں عمل کہ قامَ و ضَرَبَ می کرد قائمَ و ضَارِبٌ میکند. پنجم: اسم مفعول بمعنی حال و استقبال، عمل فعل مجہول کند بشرط اعتماد مذکور چوں: زَيْدٌ مَضْرُوبٌ أَبُوهُ عَمْرٌو مُعْطَى غَلَامُهُ دِرْهَمًا، و بَكْرٌ مَعْلُومٌ ابْنُهُ فَاضِلًا، و خَالِدٌ مُنْخَبِرٌ ابْنُهُ عَمْرًا فَاضِلًا، ہماں عمل کہ ضَرِبَ و أَعْطَى و عَلِمَ و أَخْبَرَ می کرد

جاءني القائم: آمدنزد من کسے کہ ایستادہ است پدراو. ضرب: یعنی رفع فاعل در لازم اور رفع فاعل و نصب مفعول در متعدی. اسم مفعول: بدانکہ اسم مفعول موازن فعل مجہول ست بوزن عروضی کہ عبارت ست از توافق مطلق حرکت و سکون، چنانچہ اسم فاعل موازن فعل معروف ست؛ چہ گفتہ اند کہ اصل مضروب مضرب بضم راست، لیکن چوں ایں وزن مجرد از تا در کلام عرب نادر است ضمہ را اشباع کردند؛ تا واوی ازاں پیدا شد، پس علامت اسم مفعول صرف میم ست نہ واو، و آل اسمے ست مشتق از مصدر و موضوع برائے کسے کہ فعل فاعل بر آں واقع شود. زید مضروب: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بیک مفعول ست.

معطي غلامه: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بدو مفعول ست و اقتصار بر یکے جائز ست. بکر معلوم: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بدو مفعول ست و اقتصار بر یکے جائز نیست. خالد مخبر: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بہ مفعول است.

مَضْرُوبٌ وَمُعْطَى وَمَعْلُومٌ وَمُخْبَرٌ مِي كُنْد. ششم: صفت مشبہ عمل فعل خود کند بشرط اعتماد مذکور چوں: زَيْدٌ حَسَنٌ غَلَامُهُ، همان عمل کہ حَسَنٌ مِي كُرْد حَسَنٌ مِي كُنْد. ہفتم: اسم تفضیل، استعمال او بر سہ وجہ است: بہ من چوں: زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو، یا بالف ولام چوں: جَاءَنِي زَيْدٌ الْأَفْضَلُ، یا باضافت چوں: زَيْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ، و عمل اودر فاعل باشد، و آن ہو است فاعل أفضل کہ درو مستتر ست. ہشتم:

صفت: و آن اسمے ست کہ مشتق باشد از فعل لازم و موضوع است برائے کسے کہ حدث بذات وے قائم باشد بطریق ثبوت نہ بطریق حدوث، و فرق در حدوث و ثبوت آنکہ حدوث مسبوق بالعدم مِي باشد چوں: ضارب، بخلاف ثبوت چوں: حسن. مشبہ: باسم فاعل در تشبیہ و جمع و تذکیر و تانیث.

اسم تفضیل: و آن اسمے ست مشتق از مصدر موضوع برائے موصوفی بزیادت. و صیغہ آن أفعال برائے مذکر، و فعلی برائے مؤنث آید غالباً، و بعضے تغیر ہم یافتہ اند چوں: خیر و شر کہ أخیر و أشر بود. و شرط ست در ثلاثی مجرد عاری از لون و عیب ظاہری بنا کردہ شود، پس أحمر و أعور اسم تفضیل نیست، و از غیر ثلاثی مجرد بالحاق لفظ أشد و اکثر اسم تفضیل بنا کنند چوں: أشد إستخراجاً، اشتقاقش برائے فاعل قیاسی است، و گاہ برائے مفعول آید چوں: أعرف و أشهر و ألوم و أعذر. (شرح)

سہ وجہ: جمع میان دو ازین سہ جائز نیست، چنانچہ خلو از ہر سہ جائز نیست إلا و تھے کہ مفضل علیہ معلوم باشد چوں: اللہ أكبر. (شرح) مستتر ست: در ظاہر عملش مشروط بچند شرط ست کہ موضوع ذکرش این مختصر نیست.

مصدر بشرط آنکه مفعول مطلق نباشد، عمل فعلش کند چوں: **أَعْجَبَنِي**
ضَرَبُ زَيْدٍ عَمْرًا. نهم: اسم مضاف، مضاف الیه را بجر کند چوں:
جَاءَنِي غُلَامٌ زَيْدٍ. بدانکه اینجا لام بحقیقت مقدرست؛ زیرا که تقدیرش
 آنست که **غُلَامٌ لَزَيْدٍ**. وهم: اسم تام، تمیز را بنصب کند، و تمامی اسم یا
 بتنون باشد چوں: **مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرٌ رَاحَةٍ سَحَابًا**، یا بتقدیر تنوین
 چوں: **عِنْدِي أَحَدَ عَشَرَ رَجُلًا**، و **زَيْدٌ أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا**، یا بنون تشنیه
 چوں: **عِنْدِي قَفِيزَانٌ بُرًّا**، یا بنون جمع چوں: **﴿هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ**
أَعْمَالًا﴾ (الکھف: ۱۰۳)، یا بمشابه نون جمع چوں: **عِنْدِي.....**

مفعول مطلق: از آنکه چوں مفعول مطلق واقع شده باشد، مثل: ضربت ضربا زیدا پس ناصب
 زیدا ضربت باشد؛ زیرا که اعمال ضعیف با وجود اقوی جائز نیست. عمل فعلش: خواه بمعنی ماضی
 یا حال و استقبال چوں: **أَعْجَبَنِي** ضرب زید عمرا أمس و الآن او غدا، و این عمل بجهت
 مناسبت اشتقاق است در میان فعل و مصدر، نه باعتبار مشابهت؛ و لہذا زمان شرط نشد چنانکہ در
 اسم فاعل و اسم مفعول شرط است. مقدرست: مراد از تقدیر آنکہ معنی لام کہ اختصاص است
 در اینجا مقصودی باشد، نہ تقدیر لام در نظم کلام؛ لہذا گفته اند کہ در اضافت لامیہ صحت تصریح لام
 لازم نیست چوں: **علم الفقه کہ اظہار لام در بیجا غلط است.**

أحد عشر: و اکثر از این تنوین بعراض بنا حذف شدہ حرکت بنائے قائم مقامش شدہ است.

قفیزان: قفیز پیانہ ایست بوزن ۵۷۰۰ مثقال یعنی نزد من دوگون ست از روئے گندم.

هل ننبئکم: آیا خبر دہیم شمارا با آنکہ زیان کارترین مردم اند از روئے اعمال. (فتح)

عَشْرُونَ دِرْهَمًا تَا تَسْعُونَ، یا باضافت چوں: عِنْدِي مِلْؤُهُ عَسَلًا، یازدہم: اسمائے کنایہ از عدد، و آن دو لفظ است: کم و کذا، کم بر دو قسم است: استفہامیہ و خبریہ، استفہامیہ تمیز را بنصب کند و کذا نیز چوں: كَمْ رَجُلًا عِنْدَكَ؟ وَعِنْدِي كَذَا دِرْهَمًا، و کم خبریہ تمیز را بجر کند، چوں: كَمْ مَالٍ اَنْفَقْتُ وَ كَمْ دَارٍ بَنَيْتُ، و گاہے "من" جابر تمیز "کم" خبریہ آید چوں: قوله تعالی: ﴿وَ كَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ﴾ (النجم: ۲۶)۔

قسم دوم: در عوامل معنوی، بدانکہ عوامل معنوی بر دو قسم است، اول: ابتدا یعنی خلوا اسم از عوامل لفظی کہ مبتدا و خبر را بر رفع کند، چوں: زَيْدٌ قَائِمٌ، و اینجا گویند کہ زَيْدٌ مبتدا است مرفوع بابتداء، وَقَائِمٌ خبر مبتدا است مرفوع بابتداء، و اینجا دو مذهب دیگر است، یکی: آنکہ ابتدا عامل است یعنی غیر بصریین

ملؤه عسلا: پُری آن ظرف است از روئے شہد. کم رجلا: چند مرد است نزدیک تو. و عندي: و نزد من این قدرست از روئے درہم. کذا: بمعنی کم خبریہ باشد و چوں تمیز را نصب می کند؛ لہذا مثالش را با مثال کم استفہامیہ کہ ناصب تمیز است جمع کرد.

کم مال: این قدر مال کثیر را صرف کردم. و کم دار: این قدر خانہائے کثیر را بنا کردم. کم من ملک: بسیار اند فرشتگان در آسمانها. خلوا اسم: لفظا باشد آن اسم یا تقدیر، چنانکہ مضارع با "ان" مصدریہ و ماضی با "ما" مصدریہ. بر رفع کند: این مذهب بصریان است. زید قائم: و ہر گاہ عامل لفظی بر آنها در آید عمل منسوب بآن عامل گردد و جهت قوت آن، چوں: کان زید قائما. دو مذهب: بلکہ سہ مذهب؛ چہ بعضی گویند کہ ابتدا و مبتدا ہر دو در خبر عامل اند.

در مبتدا و مبتدا در خبر، دیگر آنکہ ہر یکے از مبتدا و خبر عامل ست در دیگر۔ دوم: خلو فعل مضارع از ناصب و جازم، فعل مضارع را بر رفع کند، چون: يَضْرِبُ زَيْدًا، اینجا يَضْرِبُ مرفوع ست؛ زیرا کہ خالی ست از ناصب و جازم، تمام شد عوامل نحو تَوْفِيقِ اللّٰهِ تَعَالٰی وَعَوْنِهِ۔ خاتمہ در فوائد متفرقہ کہ دانستن آن واجب ست، و آن سہ فصل ست:

فصل اول

در توابع: بدانکہ تابع لفظی است کہ دومی از لفظ سابق باشد.....

در مبتدا: پس عامل مبتدا معنوی باشد و عامل خبر لفظی کہ مبتدا ست۔ در دیگر: درین صورت در پیچ یکے از عامل معنوی نیست۔ خلو: و این مختار ابن مالک است، و نزد بعضے وقوع فعل مضارع موقع اسم رافع فعل مضارع است، چنانکہ بجائے زيد ضارب زيد يضرب می گویند، و نزد بعضے عامل نعت نیز معنوی است یعنی وقوع آن صفت مرفوع رافع است، و وقوع صفت منصوب ناصب، و وقوع صفت مجرور جار، چون: جاء رجل عالم، و رأيت رجلا عالما، و مررت بر رجل عالم۔ دومی از لفظ: دومی از لفظ سابق خود بودن بدین صورت کہ اگر آن لفظ تابع را با سابق وے شمارند از روئے مرتبہ حساب در مقام ثانی افتد، و عام است کہ از روئے توابع ثالث باشد خواه رابع خواه خامس، چنانکہ گوئی: جاءني رجل عالم حافظ كريم جميل ظريف، پس ہر یکے از این صفات کہ توابع اند دومی ست از لفظ سابق خود کہ رجل متبوع است اگرچہ بحسب تعداد الفاظ یکے ثانی ست و یکے ثالث و یکے رابع و یکے خامس۔ و لفظ متبوع آنچه اعراب داشته باشد از رفع و نصب و جر تابع نیز همان اعراب دارد و از یک جہت باین معنی کہ اگر رفع متبوع بنا بر فاعلیت است رفع تابع ہم بنا بر فاعلیت خواهد بود، و اگر بنا بر خبریت است ہمچنین رفع تابع خواهد بود۔

با عراب سابق از یک جهت، و لفظ سابق را متبوع گویند. و حکم تابع آنست که همیشه در اعراب موافق متبوع باشد. و تابع پنج نوع است:

اول: صفت، و او تابع است که دلالت کند بر معنی که در متبوع باشد

چون: جَاءَنِي رَجُلٌ عَالِمٌ، یا بر معنی که در متعلق متبوع باشد چون:

جَاءَنِي رَجُلٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ، یا أَبُوهُ مثلاً، قسم اول در ده چیز موافق متبوع باشد در تعریف، و تنکیر، و تذکیر، و تانیث، و افراد، و تشنیه و جمع،

با عراب سابق: برابر است که اعراب لفظی باشد یا تقدیری یا محلی. از یک جهت: احترام است از اعطیت زیدا درهما، چه نصب زید از جهت آن است که معطی له است، و نصب درهما از آنکه معطی است. صفت: فائده آن تخصیص است و قتیکه موصوف نکره باشد چون: رجل عالم، رجل نکره بود بعد توصیف بعالم مختص شد، و توضیح است و قتیکه معرفه باشد چون: زید الظریف، و گاهی برائے صرف ثنا یا ذم باشد بے تخصیص و توضیح نحو: بسم الله الرحمن الرحيم، و أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، یا برائے صرف تاکید نحو: ﴿صَبِيحَةٌ وَاحِدَةٌ﴾ (یس: ۲۹) چه وحدت از تا مفهوم است.

در متبوع: یعنی دلالت کند بر هیأت ترکیبیه که مرار راست با متبوع خود بر حصول معنی که در متبوع حاصل است در هر ماده بدون تخصیص، بخلاف بدل در مثل: أعجبتني زيد علمه اگر چه همچنین است، لیکن در أعجبتني زيد غلامه این دلالت صورت نه بندد. قسم اول: که دلالت کند بر معنی که در متبوع باشد. تانیث: مگر و قتیکه در صیغه مؤنث و مذکر یکساں باشد چون: فعلیل بمعنی مفعول و فاعل بمعنی فاعل نحو: رجل وامرأة جریح و صبور، یا صفتی باشد مؤنث و اطلاقش بر مذکر جائز چون: علامة، یا صفت مذکر و اطلاقش بر مؤنث متعین چون: حائض.

ورفع ونصب وجر، چوں: عِنْدِي رَجُلٌ عَالِمٌ، وَرَجُلَانِ عَالِمَانِ،
وَرَجَالٌ عَالِمُونَ، وَامْرَأَةٌ عَالِمَةٌ، وَامْرَأَتَانِ عَالِمَتَانِ، وَنِسْوَةٌ
عَالِمَاتٌ، اما قسم دوم موافق متبوع باشد در پنج چیز: تعریف و تنکیر،

ورفع ونصب وجر، چوں: جَاءَنِي رَجُلٌ عَالِمٌ أَبُوهُ، بدانکه نکره را بجمله
خبریه صفت توان کرد چوں: جَاءَنِي رَجُلٌ أَبُوهُ عَالِمٌ، ودر جمله
ضمیری عائد بنکره لازم باشد. دوم: تاکید، و او تابعی است که حال متبوع
را مقرر گرداند در نسبت یا در شمول؛ تا سماع را شک نماند، و تاکید بر دو

قسم است: لفظی و معنوی، تاکید لفظی بتکرار لفظ است چوں: زَيْدٌ زَيْدٌ
مثال تکرار اسم

قَائِمٌ، وَضَرْبَ ضَرْبِ زَيْدٍ، وَإِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، و تاکید معنوی بهشت
مثال تکرار فعل مثال تکرار حرف
لفظ است: نَفْسٌ وَ"عَيْنٌ" وَكِلَا وَكِلْتَا وَكُلٌّ وَأَجْمَعُ وَأَكْتَعُ وَأَبْتَعُ

و جر: و در هر ترکیب ازین ده وجوه چهار یافته می شود. و جر: و در هر ترکیب ازین پنج وجوه دو وجوه یافته می
شود. خبریه: نه انشائیة؛ چه خبریه در حکم نکره است جهت شیوع حکم. تاکید: و آن برائے رفع ضرر
غفلت باشد از سماع، یا برائے رفع ظن سماع که متکلم را غلط گویند، یا برائے رفع ظن سماع
که متکلم مجازا اراده کرده باشد. مقرر گرداند: که همان است نه غیر او.

یا در شمول: [یعنی شمول متبوع افراد خود را، در اینکه آن متبوع منسوب است یا منسوب الیه.] چنانکه
گوئی: جاء القوم کلهم، پس لفظ "قوم" اگرچه شامل است همه را اما احتمال دارد که مراد اکثر
قوم باشد؛ زیرا که در اکثر اوقات فعل را نسبت بچیزے می کنند و نسبت بعض افرادش مقصود
می باشد، هر گاه لفظ "کل" آورند معلوم شد که مراد جمیع قوم است. (شرح)

وَأَبْصَعُ چوں: جَاعَئِنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ، وَجَاعَئِنِي الزَّيْدَانِ أَنْفُسُهُمَا، وَجَاعَئِنِي الزَّيْدُونَ أَنْفُسَهُمْ، وَعَيْنٌ رَا بَرِينٌ قِيَّاسٌ كُنْ، وَجَاعَئِنِي الزَّيْدَانِ كِلَاهُمَا وَالْهِنْدَانِ كِلْتَاهُمَا، وَكِلَا وَكِلْتَا خَاصِدٌ بِمَشْنَى، وَجَاعَئِنِي الْقَوْمِ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ وَأَكْتَعُونَ وَأَبْتَعُونَ وَأَبْصَعُونَ. بدانکہ اَكْتَعُ وَأَبْتَعُ وَأَبْصَعُ اتبا عند بہ "أجمع" پس بدون أَجْمَعُ، و مقدم بر أَجْمَعُ نباشند. سوم: بدل، و او تابعی ست کہ مقصود بہ نسبت او باشد، و بدل بر چہارم قسم ست: بدل الكل و بدل الاشتمال و بدل الغلط

کلمہم إلخ: اما "کل" برائے غیر مشنی است مفرد باشد یا جمع باختلاف ضمیرے کہ عائد بسوئے متبوع مؤکد باشد، نحو: قرأت الكتاب كله، والصحيفة كلها، واشتریت العبيد کلمہم، وطلقت النساء کلہن، اما "أجمع" وغیرہ پس استعمال شان باختلاف صیغ باشد، چنانکہ از مثال متن ظاہر ست و تاکید نہ کردہ شود بہ کل و أجمع مگر چیزے کہ اور اجزا باشد قابل تجزیہ حسی چوں: قوم، یا حکمی چوں: عبد، گوئی: جاء القوم کلمہم، واشتریت العبد کله بخلاف جاعنی زید کله چہ اشترائے عبد بالمناصفہ میان دو شریک می تواند شد، و آمدن نصف زید ممکن نیست، پس تاکید لغو خواهد شد. (شرح)

نباشند: زیرا کہ ذکر تابع بدون متبوع و مقدم بر آن ضعیف ست. نسبت: یعنی بہ نسبت چیزے کہ منسوب ست بسوئے متبوع مقصود باشد بہ نسبت بسوئے تابع، نہ آنکہ نسبت بسوئے متبوع تمہید باشد برائے نسبت بسوئے تابع. بدل الكل: اے بدلیکہ دلالت کند بر جمع آنچه دلالت کند بر آن مبدل منہ. بدل الاشتمال: یعنی بدلیکہ سبب آورده شدہ از اشتمال بدل بر مبدل منہ =

وبدل البعض، بدل الكل آنست که مدلولش مدلول مبدل مننه باشد،
 چوں: جَاءَنِي زَيْدٌ أَخُوكَ، وبدل البعض آنست که مدلولش جزو
 مبدل مننه باشد چوں: ضَرِبَ زَيْدٌ رَأْسَهُ، وبدل الاشتمال آنست که
 مدلولش متعلق بمبدل مننه باشد چوں: سَلِبَ زَيْدٌ ثَوْبَهُ، وبدل الغلط
 آنست که بعد از غلط بلفظی دیگر یاد کنند چوں: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ
 حِمَارٍ. چهارم: عطف بحرف، و اوتا بعیست که مقصود باشد به نسبت

= یا اشتمال مبدل مننه بر بدل نحو: سلب زید ثوبه، پس لفظ ثوبه بدل است از زید بسبب آنکه
 اشتمال دارد بر زید، چنانکه ظاهر است: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ﴾ (البقرة: ۲۱۷)،
 پس "قِتَالٍ فِيهِ" بدل است از "الشَّهْرِ الْحَرَامِ" بسبب اشتمال شهر حرام بقِتال.
 مبدل مننه باشد: یعنی متحد ذاتا باشند اگرچه در مفهوم اختلاف دارند. بدل البعض: أي بدل هو
 بعض المبدل منه، پس اضافه درین هر دو بیانیه است، مثل: خاتم فضة.

حمار: پس "حمار" بدل الغلط است، یعنی متکلم میخواست که مررت بحمار گوید و بخلت برجل از
 زبان او بر آمد، همین که آگاه شد "حمار" را بدل آورد بتدارک آن، پس معنی مقصود این باشد که
 مررت بحمار، و گاه باشد که بدل و مبدل مننه هر دو معرفه باشند نحو: ضربت زيدا أخاك، و گاه
 هر دو نکره باشند چوں: جاعني رجل غلام لك، و گاه مختلفین خواه مبدل مننه معرفه باشد و بدل
 نکره محضه چوں: قوله تعالى: ﴿بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ﴾ (العلق: ۱۵، ۱۶)، خواه بالعکس چوں:
 جاعني رجل غلام زيد. دور صورتیکه نکره از معرفه باشد نعت او ضرور است. و بدانکه بدل
 و مبدل مننه هر دو اسم ظاهر باشند، چنانکه گزشت، و هر دو مضمّر باشد، نحو: الزيدون لقيتهم إياهم،
 و مختلفین باشند نحو: أخوك ضربته زيدا وأخوك زيدا ضربته، و ترکیب اول ضعیف است؛ =

با متبوعش بعد حرف عطف چوں: جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمْرٌو، و حروف عطف ده است در فصل سوم یاد کنیم اِنْ شاءَ اللهُ تَعَالَى، و او را عطف نسق نیز گویند. پنجم: عطف بیان، و او تابع است غیر صفت که متبوع را روشن گرداند چوں:

أَقْسَمَ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ

و قتیکه بعلم مشهور تر باشد، وَجَاءَنِي زَيْدٌ أَبُو عَمْرٍو و قتیکه بکنیت یعنی عمر مشهور تر باشد.

= چه ضمیر اعرفت از مطهر، پس نشاید که مقصود بالنسبة از غیر مقصود فرو باشد، و این حکم مخصوص ببدل الکل است، لیکن در بدل بعض و اشتمال و غلط جائز باشد؛ زیرا که معنی مختلف دارند. حرف عطف: قید واقعی است احترازی نیست. نسق: بالتحریک سخن را ترتیب دادن است، و چه تسمیه آنکه در اینجا معطوف بعد معطوف علیه در چند مواضع بترتیب می آید، چنانچه جَاءَنِي زَيْدٌ فَعَمْرٌو ثم بکر، یعنی اول زید آمد، پس از آن عمرو پس از آن بکر. أقسم بالله: این مصرع از قول اعرابی است که نزد حضرت امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه برائے طلبِ ناقه آمده بود از آن که ناقه اش زخمی و پشت ریش بود، پس او را قسم یاد کرد بر آن که ناه تو چنین نیست که تومی گوئی، پس رفت ساکن و می گفت:

أَقْسَمَ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ

مَا مَسَهَا مِنْ نَقَبٍ وَلَا دَبْرٍ

أَغْفِرُ لَهُ اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ فَحْرٌ

ای قسم یاد کرد بنام خدا ابو حفص عمر رضی الله عنه که مس نکرده است ناقه ترا سوگوئی سم و نه ریشی پشت، ببخش خدا او را اگر چه بد کرد بیاد کردن قسم خدا بر امر غیر واقعی، پس این مصرع آخر را آنحضرت رضی الله عنه شنید بیاورش و ناقه اش داد و معذرت نمود.

فصل

در بیان منصرف و غیر منصرف، منصرف آنست که هیچ سبب از اسباب منع صرف در و نباشد، و غیر منصرف آنست که دو سبب از اسباب منع صرف در و باشد، و اسباب منع صرف نه است: عدل و وصف و تانیث و معرفه یعنی علیت

مشهورتر: مدار بر شهرت از ان نهاده شد که چون مقصود از عطف البیان ایضاح متبوع و یست، پس اشهر الیق با ایضاح باشد. عدل: بدانکه عدل درین موضوع مصدر مجهول است یعنی معدولیت اسم، و معدولیت آنست که اسمی بیرون رود از صیغه اصلی خود در آید بصیغه دیگر تحقیقا یا تقدیرا. وصف: و آن بودن اسمی دال بر ذاتی باعتبار صفتی از صفات یعنی حاله از حالات وے، و شرط وصف در باب منع صرف آنست که وصفش اصلی باشد یعنی وصفی خواه باقی چون: أحمر و أصفر، و خواه زائل و فتنیکه این اوصاف را اعلام کنند. (شرح)

تانیث: شرط تاثیر تانیث در منع صرف علیت است؛ چه با وجود علیت تانیث لازمی باشد، پس از جهت لزوم برائے سببیت منع صرف می شاید، و این علیت شرط وجوبست مر تانیث لفظی را، و شرط جواز است معنوی را، و شرط وجوب تاثیر وے در منع صرف یکے از امور سه گانه است: زیادت حروف کلمه، رسه چون: زینب، و تحرک اوسط چون: سقر، و عجمه چون: ماه و جور علمین.

معرفه: مراد از معرفه در اینجا وصف تعریف است نه ذات معرفه، و شرط آنست که تعریف علمی باشد؛ زیرا که تعریف مضمرات و اسماء اشارات و موصولات موجود نیست إلا در مبنیات، و منع صرف از احکام معرفت، پس این تعریفات از ما لایصرف متصور نه گردد، و تعریف بلام و اضافت غیر منصرف را منصرف می گرداند یا در حکم منصرف می آرد، چنانکه خواهی دانست، پس چگونه سبب منع صرف شود؟ و حینئذ باقی نماند الا تعریف علمی. (شرح)

و عجمہ و جمع و ترکیب و وزن فعل و الف و نون مزید تان، چنانچہ در
 عُمُرُ عَدْلَسْت و علم، و در ثُلُثُ و مَثَلْتُ صفت است و عدل، و در طَلْحَةُ
 مثال عدل تقدیری مثال عدل تحقیقی نام مردے
 تانیث ست و علم، و در زَيْنَبُ تانیث معنوی است و علم، و در حُبْلَى تانیث
 لفظی زن باردار
 ست بالف مقصورہ، و در حَمْرَاءُ تانیث است بالف ممدودہ و این مَوْنِثُ
 زن سرخ
 بجائے دو سبب ست، و در اِبْرَاهِيْمُ عجمہ است و علم، و در مَسَاجِدُ
 جمع مسجد ای غیر کلام عرب
 و مَصَائِيْحُ جمع منتهی المجموع بجائے دو سبب ست، و در بَعْلَبَكَّ ترکیب
 جمع مصباح
 ست و علم، و در اَحْمَدُ وزن فعل ست و علم، و در سَكْرَانُ الف و نون
 زائد تان ست و وصف، و در عُثْمَانُ الف و نون زائد تان است و علم،
 و تحقیق غیر منصرف از کتب دیگر معلوم شود.

فصل

در حروف غیر عالمہ، و آن شانزده قسم ست: اول: حروف تنبیه، و آن سه

عجمہ: شرط تاثیرش آنکہ یاد در عجم علم باشد یا بے تصرف منقول بعرب گردد، و با این یا متحرک
 الاوسط باشد چون: شتر، یا زائد از سه حرف چون: ابراهیم. جمع: و شرط آن صیغہ منتهی المجموع
 است بغیر تا، پس فراز نہ منصرف خواهد بود. ترکیب: و آن این است کہ دو کلمہ یا بیشتر رایج کرده
 باشند بے آنکہ جزء از اجزائے وے حرف باشد چون: النجم و بصری، و بے آنکہ ترکیب صوتی
 و اضافی و اسنادی باشد چون: سیبویه و عبد الله و تأبط شرا و شرطش علمیت ست. (شرح
 این مَوْنِثُ: ای بالف ممدودہ و مقصورہ. تنبیه: [در لغت بیدار کردن و واقف نمودن بر چیزے.] =

است: أَلَا وَأَمَّا وَهَاءَ، دوم: حروف ایجاب، وآن شش ست: نَعَمْ وَبَلَى
وَأَجَلَ وَإِي وَجَيْرٍ وَإِنَّ. سوم: حروف تفسیر، وآن دو است: أَيْ وَأَنْ،
کقولہ تعالیٰ: ﴿وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (الصافات: ۱۰۴). چهارم:
حروف مصدریہ، وآن سه است: مَا وَأَنْ وَأَنَّ، مَا أَنْ در فعل روند؛
تا فعل بمعنی مصدر باشد پنجم: حروف تخصیض، وآن چهارست: أَلَا

= واینجا بر جملہ در آیند برائے رفع غفلت از مخاطب چون: أَلَا زید قائم، واما زید قائم، وها
زید قائم. (ش)

بلی: نعم ایجاب واثبات می کند امر سابق را نفی باشد یا اثبات، چنانچه گوئی: در جواب ما قام
زید یا قام عمرو: نعم! ای ما قام زید وقام عمرو، وبلی برائے اثبات منفی ست چون:
﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾ (الأعراف: ۱۷۲) ای بلی أنت ربنا و"ای" مثل نعم، لیکن بعد
استفہام آید و قسم لازم اوست چنانکہ در جواب أقام زید گوئی: ای واللہ، واجل وجیر ہم مثل نعم
بدون لزوم قسم، همچنین "إِنَّ" لیکن استعلاش کم است، ودرائے تقریر دعاهم آید. (شرح)

حیر: بفتح جیم و سکون یا وکسره را. ای: چون: جاعنی زید ای عبد اللہ. أن: کلمه أن مختص ست
بأن چیزیکہ در معنی قول باشد. نادیناه: ای نادینا بلفظ هو قولنا: ﴿يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (الصافات: ۱۰۴).
در فعل: وإن مشدده در جملہ اسمیہ رود. بمعنی مصدر: چون: ﴿ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا
رَحَبَتْ﴾ (التوبة: ۱۱۸) ای بر حبهها، وأعجبنی أن ضربت أي ضربك، وبلغني أنك قائم أي قيامك.

حروف تخصیض: [در لغت برا نگینختن برا وور غلانیدن.] بدانکہ این حروف را حروف تخصیض
وتمدیم خوانند، اگر در ماضی روند برائے تمدیم باشند چون: هلا قمت چرا بر نخاستی، واگر در
مستقبل روند برائے تخصیض بمعنی ور غلانیدن و ترغیب باشند چون: هلا تقوم چرا بر نخیزی، =

وَهَلًّا وَلَوْلَا وَلَوْ مَا. ششم: حروف توقع، وآن قَدَّ است برائے تحقیق در ماضی و برائے تقریب ماضی بحال، ودر مضارع برائے تقلیل. ہفتم: حروف استفہام، وآن سہ است: مَا وَهَمْزُهُ وَهَلٌّ. ہشتم: حروف ردع، وآن کَلَّا است بمعنی باز گردانیدن، و بمعنی حَقًّا نیز آمدہ است چون: ﴿كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ (التکاثر: ۳)، نہم: تنوین، وآن پنج است: تمکن چون: زَيْدٌ، و تنکیر چون: صِهْ أَيُّ أُسْكُتْ سُكُوتًا مَا فِي وَقْتِ مَا، أما صَهْ بغير تنوین فمعناه: أُسْكُتْ السُّكُوتَ الْآنَ، و عوض چون: يَوْمَئِذٍ، و مقابله چون: مُسْلِمَاتٍ، و ترنم کہ در آخر ابیات باشد شعر:

= واین حروف در اول افعال روند تا دلالت کنند از اول امر بر اینکه این کلام ازین مذکور است. برائے تقلیل: وگاہی برائے تحقیق آید چون: قد يعلم الله. حروف استفہام: بمعنی طلب فہم چون: ما اسمک؟ یعنی چیست نام تو؟ و آزید قائم؟ و هل زید قائم؟ و ایشان را صدر کلام واجب ست چنانکہ دیدی: زیرا کہ دلالت می کنند بر نوعی از انواع کلام. (شرح) حروف ردع: یعنی زجر و تبری از مضمون ما قبل. بمعنی باز گردانیدن: در جواب کسیکہ گوید: فلان یبغضک مثلاً. حقا: ودرین کلا اختلاف است کہ حرف ست چون: کلا ردعی، پس مبنی الاصل باشد، یا اسم ست کہ بجهت مشابہت لفظی باوے مبنی شدہ. (ش) یومئذ: اصلہ: یوم إذا کان کذا یوم مضافت بر اذ، و او مضاف ست بجملہ کہ بعد از وست، چون آن جملہ را انداختند برائے تخفیف تنوین عوض مضاف الیہ باو دادند تا کلمہ ناقص نماند، و ازین قبیل ست و کلاً آتینا ای کلہم.

أَقْلِي اللُّومَ عَاذِلَ وَالْعِتَابِينَ وَقَوْلِي إِنْ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابَنُ
 و تنوین ترنم در اسم و فعل و حرف رود، اما چهار اولین خاص است با اسم.
 دهم: نون تاکید در آخر فعل مضارع ثقیله و خفیفه چون: إِضْرِبَنَّ وَإِضْرِبَنَّ.
 یازدهم: حروف زیادت،

أقلي اللوم: این شعر جریر این عطیه تمیمی است از قصیده بایه در بحر وافر، و زلش

مفاعیلن مفاعلتن فعولن مفاعیلن مفاعلتن فعولن

إقلال کم کردن عاذل بفتح لام منادی مرخم عاذلة است بمعنی ملامت کننده، و قوله: العتابین معطوف است بر اللوم، و قوله: أصابن مقوله قولیست، و قوله: إِنْ أَصَبْتُ شَرطت جوابش لا تعذلی محذوف، یعنی کم کن ملامت و عتاب را اے عاذله، و بگو تحقیق بصواب رسید و اگر بصواب رسم ملامت مکن، هکذا قال العینی فی "شرح الشواهد"، و نزد فقیر بهتر آنست که إِنْ أَصَبْتُ شَرط باشد، و قولی لقد أصابن دال بر جزا باشد معطوف بر أقلي اللوم، معنی آنکه اگر بصواب رسم بگورسید ای انصاف کن.

فعل مضارع: و هر چه از ان مشتق است بشرط معنی طلب چون: امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض نیز مستعمل شود چون: هل يضربن، و لیتنی أضربنك، ألا تنزلن بنا، و در جواب قسم لازم است نحو: والله لأفعلن كذا. خفیفه: و آن نزد بصریان اصل است و ثقیله فرع آن، و همین مختارست: زیرا که خفیفه يك نون است و ثقیله دو واحد را اثنین فرع است، و نیز اصل در بنائے حروف سکون است و آن در خفیفه باشد، و بعضی کوفیه ثقیله را اصل دانند چرا که فرع خفیف می باشد از اصل، و تفصیل در مطولات است.

حروف زیادت: یعنی در بعض مواضع زیاده می شوند نه در جمیع، و معنی زیادت آنکه اصل معنی بدون آن مختل نشود، نه این که بے فائده محض است؛ چه آنها را فوائد بسیارست چون: تترتین =

وآن هشت حرف ست: **إِنْ وَأَنْ وَمَا وَلَا وَمَنْ وَكَافٍ وَبَا وَوَلَامٍ**، چهار آخر در حروف جر یاد کرده شد. دوازدهم: حروف شرط، وآن دو است: **أَمَّا وَلَوْ، أَمَّا بَرَأَيْ تَفْسِيرٍ وَفَادِرٍ جَوَابِشٍ لَازِمٍ** باشد، کقولہ تعالیٰ: ﴿فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ، فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ، وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ﴾ (هود: ۱۰۵-۱۰۸)، ولو برائے انتقالی ثانی بسبب انتقالی اول چوں: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ (الانبیاء: ۲۲).

= لفظ واستقامت وزن و صحیح و غیر آن. **إِنْ**: **إِنْ** محقق مکسوره زیادہ کنند بعد ما نافیہ برائے تاکید نفی نحو: ما **إِنْ** رأیت زیداً، وگاہے با ما مصدریہ زائد گردد نحو: انتظر ما **إِنْ** جلس القاضي أي مدة جلوسه، و قلیل ست زیادتی وے بالما نحو: لما **إِنْ** قام زید قمت، وآن مفتوحہ زائدہ باشد بالما نحو: ﴿فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ﴾ (یوسف: ۹۶)، ودر میان لو و قسم آید نحو: والله أن لو قام زید قمت، وگاہے باشد کہ زائد گردد با کاف نحو: كأن ظیمة أي کظیمة. ما: وآن زیادہ می شود با **إِذَا** نحو: **إِذَا** ما تخرج أخرج وبامتی واین وای و**إِنْ** نحو: ﴿فَإِمَّا تَرِينَ مِنْ الْبَشِيرِ أَحَدًا﴾ (مریم: ۲۶)، و**بِأَنَّ** و**بِأَنَّ** جارہ. وگاہے با مضاف زیادہ شود نحو: ﴿أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ﴾ (القصص: ۲۸). لا: وآن زیادہ باشد با و او عاطفہ لفظا چوں: ما جاعنی زید ولا عمرو، ویا معنی نحو: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ (الفاتحة: ۷)، و**بِأَنَّ** مصدریہ نحو: ﴿مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ﴾ (الأعراف: ۱۲) أي أن تسجد، وگاہے قبل قسم زائد آید نحو: ﴿لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ (القیامة: ۱). فمنهم: بعضی از ایشان شقی ست و بعضی سعید، لیکن آنا نکه شقی هستند پس داخل خواهند شد در آتش، و لیکن آنا نکه سعید هستند پس داخل خواهند شد در جنت. لو کان فیہما: اگر می بودند در آسمان و زمین معبودان بدون خدا هر آینه تباہ می شدند آسمان و زمین.

سینزدہم: لَوْلَا، واو موضوعت برائے انتقائے ثانی بسبب وجود اول،
چوں: لَوْلَا عَلِيٍّ لَهْلَكَ عُمَرُ. چہاردہم: لام مفتوحہ برائے تاکید،
چوں: لَزَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو. پانزدہم: مَا بِمَعْنَى مَا دَامَ چوں: أَقْوَمُ مَا
جَلَسَ الْأَمِيرُ. شانزدہم: حروف عطف، وآن دہ است: واو وفا وٹمَّ
وحتیٰ وِإِمَّا وَأَوْ وَأَمَّ وَلَا وَبَلَّ وَلَكِنَّ.

لولا علی: قول حضرت عمر رضی اللہ عنہ وفتیکہ آمد نزد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے باردار کہ زنا کردہ
بود، پس حکم کرد خلیفہ ثانی برائے رجم او، پس فرمود حضرت علی کرم اللہ وجہہ کہ رجم زن
باردار بعد وضع حمل باید پس بزبان براند حضرت عمر رضی اللہ عنہ این قول کہ لولا علی لہلک
عمر اگر نئے بود علی رضی اللہ عنہ ہر آئینہ ہلاک می شد عمر رضی اللہ عنہ، و بعضی روایات دیگر ہم درین
باب آمدہ است.

واو: برائے جمع میان معطوف و معطوف علیہ بدون ملاحظہ ترتیب. فا: برائے جمع بلحاظ ترتیب
بدون مہلت. ثم: برائے ترتیب و مہلت.

المطبوعة ملونة مجلدة

الموطأ للإمام محمد (مجلدين)	الصحيح لمسلم (٧ مجلدات)
الموطأ للإمام مالك (٣ مجلدات)	الهداية (٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح (٤ مجلدات)	التبيان في علوم القرآن
تفسير البيضاوي	شرح العقائد
تيسير مصطلح الحديث	تفسير الجلالين (٣ مجلدات)
المسنند للإمام الأعظم الحسامي	مختصر المعاني (مجلدين)
نور الأنوار (مجلدين)	الهدية السعيدية
كنز الدقائق (٣ مجلدات)	القطبي
نقحة العرب	أصول الشافعي
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
النحو الواضح (ابدئنا، ثانوية)	ديوان المتنبي
	المقامات الحريرية
	آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المراقبة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	متن الكافي مع مختصر الشافعي
شرح نخبة الفكر	هداية النحو (مع العلاصة والتمارين)
	المعلقات السبع

ستطيع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
تكملة قرآن مجيد حافلي ١٥ أسطري	شرح الجامعي
	بيان القرآن (مكمل)

Books in English

Tafair-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)	Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)	Al-Hizbul Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizbul Azam (Small) C Cover	

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish) (H. Binding)	Fazail-e-Aamal (German)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)	

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizbul Azam (French) (Coloured)

طبع شده رنگین مجلد

حسن حسين	تفسير عثمانى (٣ مجلد)
تعليم الاسلام (مكمل)	خطبات الاحكام لمجمعات العام
خصائل نبوي شرح شمائل ترمذي	الحزب الاعظم (سبئي ترتيب پر)
بہشتی زیور (تین حصے)	الحزب الاعظم (بٹنی کی ترتیب پر)
بہشتی زیور (مکمل)	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج	فضائل حج

رنگین کارڈ کور

آداب العاشرت	حيات المسلمین
زاد السعيد	تعليم الدين
روضۃ الادب	جزء الاعمال
فضائل حج	المجامة (چھپنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
معین الفلفہ	الحزب الاعظم (سبئي ترتيب پر) (چھپی)
خير الاصول في حديث الرسول	الحزب الاعظم (بٹنی کی ترتیب پر) (چھپی)
معین الاصول	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
تيسير المنطق	عربی زبان کا آسان قاعدہ
فوائد کبیرہ	فارسی زبان کا آسان قاعدہ
بہشتی سگو بہر	تاریخ اسلام
علم النحو	علم الصرف (اولین، آخرین)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر
تسہیل المبتدی	جوامع الکلم مع چہل اوجیہ مسنونہ
تعليم العقائد	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
سیر الصحابیات	نام حق
پندنامہ	کریمیا
صرف میر	آسان اصول فقہ
نحو میر	تیسیر الاہواب
میزان و مشعب	فصول الکبری
شیخ سورۃ	نماز مدلل
سورۃ لیس	عم پارہ
آسان نماز	عم پارہ درسی
منزل	نورانی قاعدہ (چھپونا / بڑا)
	تیسیر المبتدی

کارڈ کور / مجلد

مکتب احادیث	اکرام مسلم
فضائل اعمال	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)